

संस्कृतव्याकरणम्

(संस्कृत-शास्त्रम्)

ऐन्द्रिकम्

कक्षा ८-१०

भाग २

संस्कृतव्याकरणम्

(संस्कृतशास्त्रम्)

ऐच्छिकम्

नवमदशमकक्षयोः कृते

भाग दुई

प्रकाशक

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

सानो ठिमी, भक्तपुर

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेडमा सुरक्षित
पाठ्यक्रम (२०३८) अनुसार
पहिलो संस्करण २०४२, ज्येष्ठ

(प्रविधिक तालिम)

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाई प्रविधि सम्बन्धी कुनै त्रुटि फेला परेमा अधिकृत
वितरक (साम्रा) अथवा स्थानीय वित्रेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नुहुनेछ ।

(ज. शि. सा. के. लि.)

मूल्य रु.

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित ।

विषयसूची

(२५) अथ विभक्त्यर्थाः समासेषु	२०१
(२६) केवलसमासः	२१४
(२७) अथाव्ययीभावसमासः	२१६
(२८) अथ तन्पुरुषसमासः	२२१
(२९) अथ बहुव्रीहिसमासः	२३७
(३०) अथ द्वन्द्वसमासः	२४८
(३१) अथैकशेषः	२५२
(३२) अथ समामान्ताः	२५५
(३३) अथालुक्समासः	२५६
(३४) अथ समासाश्रयविधयः तद्धितेषु	२६२
(३५) अपत्याधिकारः	२६६
(३६) अथ रक्ताद्यर्थकाः	२७६
(३७) अथ चातुर्यिकाः	२८५
(३८) अथ शैषिकाः	२८८
(३९) अथ प्राग्दीर्घतीयाः	२९६
(४०) अथ ठगधिकारः	३०२
(४१) अथ यदधिकारः	३०७
(४२) अथ छयतोरधिकारः	३०९
(४३) अथ ठञाधिकारः	३११
(४४) अथ भावकर्मार्थाः	३१४
(४५) अथ पाञ्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः	३१८
(४६) अथ मत्वर्थीयाः	३२३
(४७) अथ प्राग्दीर्घतीयाः	३३१
(४८) अथ प्राग्वितीयाः	३३५
(४९) अथ स्वार्थिकाः	३४१
(५०) अथ द्विस्तप्रक्रिया	३४७
(५१) अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	३५०

REPORT

The purpose of this report is to provide a comprehensive overview of the project's progress and findings. The report is organized into several sections, each detailing a specific aspect of the project. The first section, titled "Introduction," provides a brief overview of the project's goals and objectives. The second section, titled "Methodology," describes the research methods and data collection techniques used. The third section, titled "Results," presents the findings of the study, including statistical analysis and conclusions. The fourth section, titled "Discussion," discusses the implications of the findings and their relevance to the field. The fifth section, titled "Conclusion," summarizes the key points of the report and provides a final assessment of the project's success. The report is intended for a general audience and is written in a clear, concise, and professional style.

अथ विभक्त्यर्थाः^१

(कारकप्रकरणम्)

प्रातिपदिकार्थ- (२) लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा २।३।४६

नियतोपस्थितिकः (३) प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा । प्रातिपदिकार्थमात्रे-उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे-तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे-द्रोणोव्रीहिः (४) । वचनं=सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः ।

१- "इयाप् प्रातिपदिका" दित्यधिकृत्य 'स्वीजसमौ' हित्यादिना इयाप् प्रातिपदिकेभ्यः स्वादिप्रत्ययाः (प्रथमादिसप्तम्यन्ताः सप्त विभक्तयः) सप्रपञ्चं निरूपिताः । अथेदानीं सप्तानामपि विभक्तीनामर्थविशेष व्यवस्थार्थं विभक्त्यर्थप्रकरणमारभ्यते । प्रायः कारकाधिकारात्कारकप्रकरणमपीदमेव । २- प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् मात्रशब्दस्य प्रत्येकमभिप्रेतव्यम् । मात्रशब्दार्थश्चावधारणम् । तेन प्रातिपदिकार्थलिङ्ग परिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्ग परिमाणवचनमात्रम्-इत्यस्वपदविग्रहः । ३- स्वार्थोद्भव्यञ्च लिङ्गञ्च सङ्ख्या कारकमेवञ्च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदभिप्रेताः ॥ इति प्रातिपदिकार्थपञ्चकसिद्धान्ते त्रिकसिद्धान्ते चापि लिङ्गस्य नामार्थत्वात्=प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य प्रकृते विवक्षितं प्रातिपदिकार्थं निरूपयति नियतेति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्मार्थस्य नियमेनोपस्थितिः सोऽत्र प्रातिपदिकार्थो विवक्षितः इत्यर्थः ।

४- न चेह प्रातिपदिकार्थमात्रे- इत्येव प्रथमास्तिवति वाच्यम्, तथासति द्रोणरूपपरिमाणस्य व्रीहेश्च द्वयोरपि प्रातिपदिकार्थत्वेन=नामार्थत्वेन 'नामार्थयोरभेदेनान्वयः' इति न्यायात् द्रोणाभिन्नो व्रीहिरित्यनिष्टार्थलाभे द्रोणरूपपरिमाणस्य परिच्छेदपरिच्छेदकभावविधयाऽन्वया नस्यात् । परिमाणार्थे पृथक् प्रथमाविधाने तु प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये प्रकृत्यर्थो=द्रोणशब्दार्थो विशेषपरिमाणभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । द्रोणाभिन्नं यत्परिमाणमित्यर्थः । तस्य च परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणतयाऽन्वयस्तथा चायमर्थः- द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नोव्रीहिरिति ।

चतुर्भिः कुडबैः प्रस्मः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।

आढकैस्तच्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥

सम्बोधने च (१) २।३।४७

प्रथमास्यात् । हे राम !

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४६

कर्तुः क्रियाप्तुमिष्टतमं कारकं (१) कर्मसंज्ञं स्यात् ।

कर्मणि द्वितीया २।३।२

अनुक्ते । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमैव । अभिधानं च प्रायेण तिङ् कृत-
द्वितसमासैः । हरिः सेव्यते ।

सकृन्ना सेवितो हरिः । शतेन क्रीतः शयः अश्वः ।

प्राप्तानन्द इवैतः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् । 'कर्मादमुं नारद इत्यबोधि सः'

अकथितं च १।४।५।१

अपादानादि विशेषे रविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

"बुहपाद् (२) -पच्-दण्ड-वधि-प्रच्छि-चि-बू-शासु-जिमन्थ-मुषाम् । कर्मयुक्स्याद्-
कथितं तथा स्यान्नी-हृ-कृष्वहाम् । गां दोग्धि पयः । (३) बलियाचते वसुधाम् । तण्डुला नोदनं
पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि ग.म् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । बृक्ष
भवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते, शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं
मन्थति । देवदत्तं शतं मृण्णाति । ग्रामं भजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं
संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ।

१- सम्बोधनम्=स्वाभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । २- कारके इत्यधिकारादिदं लभ्यते । कारकत्वं च क्रिया-
जनकत्वम् । करोति=क्रियां निर्वर्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । कारकाणि च षट्:-
कर्ताऽथ कर्म करणं सम्प्रदानं तथैव च ॥

आपादानाधीकरणे इत्याहुः कारकाणि षट् ।

क्रियां प्रति जनकत्वाभावेन षष्ठीकारकत्वेन न व्यवह्रियते ।

२- बुहपादीनां द्वादशानां धातूनां तथा नीहृकृष्वहां चतुर्णां मुख्यकर्मणा यद् युज्यते (अपादानाधि)
तदेवाऽकथितं कर्मेति परिगणनार्थः । तेन च एत एव धातवो द्विकर्मका इति सिद्धम् ।

३- पयः कर्मकं गोसम्बन्धि दाहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात्, गोश्चाव-
धित्वेन प्राप्तस्यापादानत्वस्याऽविवक्षणादकथितकर्मत्वम्=गौणकर्मत्वम् । एव मन्येऽपि ।
द्विकर्मकं धातुषु एकस्य मुख्यं कर्मत्वमपरस्य अपादानाद्यविवक्षायां गौणकर्मत्वं ज्ञेयम् ।
मुख्यकर्मणि 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्मसंज्ञायां गौणकर्मणि तु अकथितं चेति कर्मसंज्ञायामु-
भयत्र 'कर्मणि द्वितीये' इति द्वितीया विभक्तिरिति ज्ञेयम् ।

(अकर्मक धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गत्यर्थो ऽच्वा च कर्मसंज्ञक इति बाध्यम्) कुर्वन् स्वपिति । मास मास्ते । गोदोह मास्ते । क्रोध मास्ते ।

गति-बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्दकर्माकर्मकाणा मणि कर्ता स णौ १।४।५२
गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणा मकर्मणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

“शत्रून्गमय त्स्वर्गं वेदार्थं स्वान वेदयत्

आशय च्चामृतं देवान् वेद मध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत् सलिले पृथ्वीं यः समे श्रीहरि गतिः ।”

(नीबह्योर्न (१)) नाययति वाहयति वा भारं भूत्येन । (नियन्तृकर्तृकस्य (२) बहे रनिषेधः) वाहयति रथं वाहान्सूतः । आदिखाद्योर्न (३) आदयति खादयति वा भक्षं वदुना । (भक्षे रहिसार्थस्य न (४)) भक्षयत्यन्नं वदुना । अहिसार्थस्य किम् ? भक्षयति बलीबर्दान् सस्यम् (५) । (जल्पति प्रभृतीना मुपसंख्यानम् (६)) जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । (दृशेच्च ७) दर्शयति हरिं भक्तान् । (शब्दायत्येनं ८) शब्दाययति देवदत्तेन ।

हृक्क्रोरन्त्यरस्याम् १।४।५३

हृक्क्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । ह्यारयति कारयति भूत्येन भूत्यं वा कटम् । (अभिवादिबुशोरात्मने पदे वेति बाध्यम्) अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तेन भक्तं वा ।

१- प्रापणमपि गत्यन्तर्गतमिति गत्यर्थत्वेन पूर्वसूत्रं प्राप्तं कर्मत्वमनेन निषिध्यते । ण्यन्तयोरनयोः प्रयोज्य कर्तुर्नकर्मत्वमित्यर्थः । कर्मत्वाभावे प्रयोज्यकर्तुर्ननुक्तत्वात् तृतीया ।

२- नियन्तृकर्तृकस्य च बहेन निषेधः । प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं भवत्येवेत्यर्थः ।

३- प्रत्यवसानार्थत्वात् कर्मत्वे प्राप्ते निषेधार्थमाह आदिखाद्योर्न इति ।

४- अहिसार्थस्य भक्षघातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेत्यर्थः ।

५- शब्दे प्रकृतं हरितमलूनं सस्यं मुख्यते, तस्याप्रवस्थायां तस्य चेतनत्वात् तद्भक्षणं हिमेवेति भावः ।

६- एतेषामणौ यः कर्ता स णौ कर्मस्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।

७- दृग्धातोरेपि-अणौ यः कर्ता स णौ कर्मस्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।

८- धात्वर्थसङ्गृहीतं कर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वाद् ‘गति बुद्धी’ ति प्राप्तं कर्मत्वमनेन निषिध्यते ।

अधिशीकृत्वासां कर्म १।४।४६

अधिपूर्वाणामेषामाधारः (१) कर्मस्यात् । अधिशते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा बंकुष्ठं हरिः ।

अभिनिविशद्व १।४।४७

अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विंशते राधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । ववचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

उपान्वध्याकृतसः १।४।४८

उपादिपूर्वस्य वसते राधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा बंकुष्ठं हरिः ।

अभुक्त्यर्थस्य तु न । वने उपवसति ।

‘उभसर्वतसोः (२) कार्या धिगुपर्या दिषु त्रिषु ।

द्वितीयान्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽभक्तम् । उपयुंपरि लोकं हरिः । अभ्यधि लोकम् । अधोऽधोलोकम् । ऋते कृष्णम् । (अभितः—परितः—समया (३)—निकषा—हा—प्रतियोगेऽपि) अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाऽभक्तम् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ।

अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४

द्वितीया । अन्तरा त्वां मां वा हरिः । अन्तरेण हरिः

१— अधिकरणसंज्ञाऽपवादोऽप्यम् ।

२— अस्यायमर्थः— उपपदविभक्तिं द्वितीयां श्लोकवातिकेन सङ्गृह्णाति उभसर्वतसोरिति । तसन्तस्य उभशब्दस्य सर्वशब्दस्य च प्रयोगे द्वितीया कार्या । यथा ‘उभयतः कृष्णं गोपाः’ । ‘सर्वतः कृष्णं गोपाः’ । धिक्शब्दप्रयोगे द्वितीया कार्या, यथा धिक् कृष्णाभक्तम् । तथाऽऽन्नेडितान्तेषु उपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया कार्या, द्विरुक्तस्य पररूपमाप्नेडितम् तदन्तेषु कृतद्विवचनेष्विति यावत् (उपर्यादिषु त्रिषु इत्यत्र ‘उपर्यध्यधः सामोप्ये’ इति सूत्रोपात्तानि उपरि, अधि, अधः इति शीष्यव्यानि गृह्णन्ते) उदाहरणत्रयं मूलेस्पष्टम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते = उक्तप्रदेशेष्वन्यत्रापि द्वितीया दृश्यते इत्यर्थः, तदुदाहरणं च ‘ऋते कृष्णम्’ इति ।

३— समया तथा निकषा = समीपे ।

न सुखम् ।

कर्मप्रवचनीयाः (१) १।४।८३

इत्यधिकृत्य ।

अनुसंज्ञणे १।४।८४

लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । गन्धुपसर्गसंज्ञापवादः ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २।३।८

जपमनुप्राक्वत् । हेतु भूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ।

तृतीयार्थे १।४।८५

अनु उक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । नद्यासह सम्बद्धेऽर्थः ।

हीने (२) १।४।८६

अनु उक्तसंज्ञः । अनु हरिं सुरा । हरेर्हीना इत्यर्थः ।

उपोऽधिके च १।४।८७

अधिके हीने च उपेत्यवयवं प्राग्वत् । (३) अधिकं सप्तमी वक्ष्यते । हीने-उपहरि (४)

सुराः ।

लक्षणेऽथं भूताख्यान-भाग-वीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १।४।८८

उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे- वृक्षं प्रति पर्यन्तु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थं भूताख्याने- भक्तो विष्णुं प्रति पर्यन्तु वा । भागे- लक्ष्मीं हरिं प्रति पर्यन्तु वा । हरे भगि इत्यर्थः । वीप्सायाम्- वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यन्तु वा सिञ्चति । एषु किम् ? परिधिञ्चति ।

अभिर भागे १।४।८९

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्तने । भक्तो हरिभगि । देवं देव भगिभिञ्चति । अभागेकिम् ? यदव मभाभिष्यात्तदीयताम् ।

१- अन्वयैयं संज्ञा । कर्म = क्रिया प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः ।

२- हीनेऽर्थे द्योत्ये 'अनुः' कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः ।

३- कर्मप्रवचनीयसंज्ञमित्यर्थः ।

४- उत्कृष्टादेव द्वितीया शब्दशक्ति स्वभावान् ।

सुः पूजायाम् १।४।६४

मुमिकनम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गस्वाश्रय । पूजाया किम् ? मुमिकन (१) किं तत्रात्र ।
क्षोपोऽयम् ।

अति रतिक्रमणे च १।४।६५

चास्पृजायामति रुक्तमंजः स्यात् । अति देवान्कृष्ण (२) ।

कालाध्वनो रत्यन्तसयोगे (३) २।३।५

इह द्वितीया स्यात् । भामं (४) कल्याणी । माममधीते । भाम गृहघाता । क्रोशं
कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसयोगे किम् ? मामस्य द्विरधीते ।
क्रोशास्यकदेशे पवंत । स्वतन्त्रं कर्तेति कर्त्तुं संज्ञा ।

साधकतमं करणम् १।४।४२

क्रियामिद्वी प्रकृष्टोपकारक (५) करणमज्ञं भ्यात् ।

कर्त्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८

अनभिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । (प्रकृत्याविभ्य
उपसंख्यानम्) प्रकृत्या चारु । प्रायेण याज्ञिक । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनेति । विशेषेणैति ।
द्विदोणेन घान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्गृह्णाति । मखेन दुखेन वा यान्तीत्यादि ।

दिवः कर्म च १।४।४३

दिवः साधकतमं कर्ममंजंभ्याच्चात्करणमज्ञं च । अक्षं रक्षान्वा दीव्यति ।

सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।६६

सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया । पुत्रेण महागत् पिता । एव साक सार्धं—समं योगऽपि । विना-
पि तद्योग तृतीया । वृद्धो यूनेति निर्देशात् ।

१- अत्र निन्दा गम्यते न तु पूजा, तेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावे उपसर्गत्वात् 'उपसर्गात्
सुनोती' ति वक्ष्यम् ।

२- मंसारसरक्षण विषये देवानतिक्रम्य वर्तते कृष्ण इत्यर्थः । देवानामपि पूज्य इति वार्थः ।

३- अन्तं त्रिगममनिक्रान्तोऽप्यन्तः स चासी संयोगश्चात्यन्तसयोग = निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः ।
केनेत्याकाक्षाया गुण क्रियाद्वयं रिति औचित्याद् बोध्यम् ।

४- मामेऽविच्छिन्नं मङ्गलवतीत्यर्थः । एवं मासमधीते इत्यादि ।

५- यद् व्यापारानन्तरं क्रिया निष्पत्ति स्तत्प्रकृष्टोपकारकम् ।

येनाङ्ग विकारः २।३।२०

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया । अङ्गा काणः अक्षिसंबन्धि
काणस्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

अपवर्गे तृतीया २।३।१६

अपवर्गः फल प्राप्तिः तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनः रत्यन्तमयोगे तृतीया स्यात् । अङ्गा क्रोमेन
वा नृवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् ? मास मघीनो नायातः ।

हेतौ २।३।२३

तृतीया । दण्डेन षटः ।

इत्थं भूतलक्षणे २।३।२१

तृतीया । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापमत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि २।३।३२

सम्पूर्वस्य जानाते कर्मणि तृतीया वा । पित्रा पितरं वा संजानीते ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १।४।३२

दामस्य कर्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदान संज्ञ ।

चतुर्थी संप्रदाने २।३।१३

अनुक्ते । त्रिप्राय गां वदाति । (क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्) पत्ये जेते (१) ।

परिक्रयणे संप्रदानं मन्यतरस्याम् १।४।४४

नियतकालं भृत्यास्वीकरणं = परिक्रयणं तस्मिन्माधकृतम् कारकं संप्रदानं वा स्यात् ।
शतेन शताय वा परिक्रीतः । (तावच्च चतुर्थी वाच्या) मूक्तये हरि भजति । (उत्पातेन
कापिते च) वाताय कपिला विद्युत् ।

जमः—स्वस्ति—स्वाहा—स्वधाऽलं—वषडधोगाच्च २।३।१६

एभिर्योगे चतुर्थीस्यात् । हरयेनमः । प्रजाप्ये स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः
स्वधा । (अलमिति पर्याप्त्यर्थं ग्रहणम्) तेन दैव्येभ्यो हरिरल प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ।

१ शयनं क्रियया पति सम्बद्धमीप्सनीत्यर्थं । कर्तृन्तर व्यापृत पतिर्मदीय शयनं दृष्ट्वा
सोऽपि शयीतेत्यभिप्रायेण शयनं करोतीति भावः ।

ध्रुव (१) मपायेऽपादानम् १।४।२४

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् माघ्ये ध्रुवमवधि भूतमपादानम् ।

अपादाने पञ्चमी २।३।१२८

ग्रामादायाति । घावनोऽश्वान्ननि इत्यादि ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०

जायमानस्य हेतुरपादानस्यात् । ग्रहणः प्रजा प्रजायन्ते । (स्यग्लोये कर्मण्यधिकरणे च) प्रासादान्प्रेक्षते । आमनान्प्रेक्षते । प्रासादमारूह्य, आमने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २।३।२५

गुणे हेतावस्त्रीनिहते पञ्चमी वा स्यात् । जाड्या ज्जाडेयन वा बद्धः । गुणे किम् ? घनेन (२) कुलम् । अस्त्रिया किम् ? बद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रिया च क्वचित् । घमादपिमान । नास्ति धटोऽनुपलब्धेः ।

पृथग्विना — नानाभिस्तृतीया न्यतरस्थाम् २।३।३२

एभिर्योगे तृतीयास्यात् पञ्चमी द्वितीये च । पृथग् ग्रामेण ग्रामाद् ग्रामं वा । एव विना नाना ।

अन्यारादितरर्ते — दिक् शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २।३।२६

अन्य इत्यर्थः ग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आरात् वनात् । ऋते कृष्णान् । पूर्वोग्रामान् । दिग्नि दृष्ट शब्दो दिक्शब्दः, तेन सम्प्रति देशकाल वृत्तिना योगेऽपि भवन् । चैत्राम्पूर्वं फाल्गुन । प्राक् प्रत्यग् वा ग्रामान् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् ।

अप-परी वर्जने १।४।८८

एतौ वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ स्तः ।

आह्नमर्यादावचने १।४।८६

आह्नमर्यादायामक्तमज्ञ । वचनग्रहणादभिविधावपि ।

पञ्चम्यपाङ्ग परिभिः २।३।१०

एतैः कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । अपः परे परि इमे मसार । परिरत्र वर्जने = माह्वर्थात् । लक्षणादौ तु हरि परि । आमवत्ते मसार । आमकमाद् शब्दः ।

१ प्रकृतधात्वर्थानाथयत्वे सति तज्जन्य विभाषाश्रयत्वं ध्रुवत्वम् ।

२ घन न गुणः, किन्तु द्रव्यम् । तेन हेतौ तृतीयैव ।

प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिबानयोः १।४।६२

अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । निलेभ्यः प्रतियच्छति भावान् ।

षष्ठी शेषे २।३।५०

कारकप्रतिपदिकार्थव्यतिरेकतः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी । राजः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । मर्षिषो जानीते । मातुः स्मरति । एषोदकस्योपस्कुरुते (१) ।

भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ।

कर्तुं कर्मणोः कृति २।३।६५

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्मा कृष्णः । (२) (गुणकर्मणिबोध्यते) नेताश्वस्य मघ्नः सुष्णस्य वा । कृति किम् ? तद्विधे माभून् । कृतपूर्वी कटम् ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि २।३।६६

उभयोः प्राप्तियंस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी । आश्वर्यो गवा दोहाऽगोपेन ।

कृत्स्थानां कर्तरि वा २।३।७१

षष्ठी । मया मम वा सेव्यो हरिः ।

वतस्य च वर्तमाने २।३।६७

वर्तमानार्थस्य वतस्य योगे षष्ठी । न लोकेति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः । राज्ञा मत्-
बुद्धः पूजितो वा ।

अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८

वतस्य योगे षष्ठी । इदमेवाणयितम् ।

न लोकाव्यय-निष्ठा-खलर्थ-तृणाम् (३) २।३।६९

एषां योगे षष्ठी न । लादेश- कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टि हरिः । उ.- हरि दिदधु, अलङ्कुरिणु वा ।

१- एषाश्च दक्षानिचेतिद्वन्द्वान् षष्ठी कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायाम् । एषोदकसंबन्धयुपस्करण-
मिति बोधः ।

२- कृदन्तद्विकर्मकधातुयोगे गुणकर्मणि = अप्रधानकर्मणि षष्ठी विकल्प इत्यने इत्यर्थः । प्रधान-
कर्मणि तु नित्यैव षष्ठी ।

३- लश्च-उषच-उक्श्च-अव्ययञ्च-निष्ठा च खलर्थश्च तृञाचेति तेषाम् । न इति लडादीनां
सामान्येन ग्रहणम् । तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगा भावात्तदादेना ज्ञानादयः क्र-प्रत्यया गृह्यन्ते ।
'कर्तुं कर्मणो' रिति प्राप्तायाः षष्ठ्या निषेधोऽयम् ।

उक्तः— दैत्यान् घातुको हरिः । (कमेरनिषेध (१)) लक्ष्म्याः कामुकः । अवश्यम्— जगत्सृष्ट्वा । निष्ठा— दैत्यान् हतवान् विष्णुः । विष्णुना हता दैत्याः । खलर्यः— ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृप्तिं प्रस्थाहारः । शतृशानचात्रिनि तृशब्दा दारुण्यं तुनो नकारात् । शानन्— सोमं एवमानः । चानन्— आत्मानं मण्डयमानः । शतृ— वेदमधीयन् । तुन— कर्ता लोकान् । (द्विषः शतृर्वा) मुरस्य मुरं वा द्विषन् । (सर्वोऽयं कारकवच्छया प्रतिषेध) जग्रे वण्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य विष्णुः ।

अकेनोर्भविष्यदाधर्मण्ययोः २।३।७०

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधर्मण्यर्थेनच योगे वण्ठी न । मतः पालकोऽवनरति । वज्रगामी । शतं शयी । (निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायश्चर्जनम्) किं निमित्तं वमति । केन निमित्तेन । कस्मिं निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं, को हेतुः, किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायश्चरणादसर्वनाम्न प्रथमा द्वितीये न स्तः । जानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

वण्ठघतसर्थप्रत्ययेन २।३।३०

ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि उपरिष्ठात् ।

एनपा द्वितीया २।३।३१

एनपेति योगविभागात्त्वण्ठघपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्थः वण्ठघन्यतरस्याम् २।३।३४

एतयनि वण्ठी पञ्चमी च । दूरं निकटं वा ग्रामस्यग्रामाद्वा ।

विद्यस्तदर्थस्य २।३।५८

धृतायस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारायस्य च विद्व. कर्मणि वण्ठी । जनस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति । स्तोत्रीत्यर्थः ।

विभावोपसर्गे (२) २।३।५६

जतस्य जतं वा प्रतिदीव्यति ।

भाषारोऽधिकरणम् १।४।४५

कतुकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया भाषार कारकमधिकरणमजं स्यात् ।

१- उक्तान्त-कमेयौगे वण्ठघा निषेधो नास्तीत्यर्थः ।

२- उपमर्गे सति व्यवहृणार्थस्य विद्व. कर्मणि वण्ठी वा स्यादित्यर्थः ।

सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६

बाद् दूरान्तिकार्येभ्य । औपलेषिको (१) वैषयिकोऽभिध्यापकश्चेत्याधार स्त्रिधा कटे आस्ते । स्यात्पां पवति । मांशे इच्छास्ति । सर्वस्मिन् आत्मास्ति । इतस्य दूरेऽन्तिके वा । (इतस्येतिवचस्य कर्मण्युपमंस्थानम्) अधीती व्याकरणे । (साध्वसाधुप्रयोगे च) माधुः कृष्णो मातरि । असाधुमार्तुने । (निमित्तात्कर्मयोगे)

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयो हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चर्मरौ हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणे २।३।३७

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्षणे ततः सप्तमी । गोषु दुग्धमानानु गतः ।

षष्ठी चानादरे २।३।३८

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीमप्तम्यो स्तः ।

रुदति रुदतो वा प्राप्ताजीत् । रुदन्तं पुत्रादिक्रमनादृत्य सन्त्यस्तवानित्यर्थः ।

स्वामीश्वराधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतेश्च २।३।३९

एभिर्योगे षष्ठीमप्तम्यो स्तः । गवा गोषु वा स्वामी ।

आयुक्त-कुशलाभ्यां चासेवायाम् २।३।४०

प्राभ्या योगे षष्ठीमप्तम्यो स्तः । आयुक्तो = व्यापारितः । आयुक्तः कुशलः वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् ? आयुक्तो गौ शकटे । ईषच्चुक्न इत्यर्थः ।

यतश्च निर्धारणम् २।३।४१

जातिगुणक्रियामंशाभि ममदायादेक-देशभ्यः पूयकरण यतस्ततः षष्ठी मप्तम्यो स्तः । नृणां नृषु वा आह्वानः श्रेष्ठः । गवा गोषु वा कृष्णा गोर्बहुलीरा । गच्छन्तां गच्छन्तु वा धावनं शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते २।३।४२

विभागो = विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी । माथ्ग पाठलिपुत्रेभ्य आठघतराः ।

१- उपप्लेषः = संयोगादि सवन्धः, तत्प्रयोज्य आधार औपलेषिकः । विषयता मन्-धकृत आधारौ वैषयिकः । सकलावयवव्याप्तिकृत आधारौऽभिध्यापकः ।

साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २।३।४३

मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम् ? निपुणो राज्ञो धृत्य । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । (अग्रस्याविभिरिति वक्तव्यम्) साधुनिपुणो वा मातरि प्रति पर्यन्तु वा ।

अधिरीश्वरे १।४।६७

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयः ।

यस्मादधिकं यस्य चेदवरवचनं तत्र सप्तमी २।३।६

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी । उपपदार्थे हर्गेर्गुणा । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि राम । अधिशमे भूः ।

॥ इति विभक्त्यर्थाः (कारकाणि) ॥

अभ्यासः

(१) प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा । प्रातिपदिकार्थञ्च लिङ्गञ्च परिमाणञ्च वचनञ्चेति द्वन्द्वसमामे प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनानि तान्येव प्रातिपदिकार्थं लिङ्ग परिमाणवचनमात्रं तस्मिन् । द्वन्द्वान्ते श्रूयणाणं पद प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति नियमात् मात्रशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः, मात्रशब्दस्यावधारणमर्थः । तेन प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा इति सूचार्थः ।

(२) “क्रमादमुं नारद इत्यबोधिमः” अत्र ‘क्वचित्रिपातेनाभिधानमि’ ति नियमात् निपातेन इति शब्देन कर्मणो नारदस्योक्तत्वात् उक्ते कर्मणि प्रथमेति नियमेन नारदशब्दात्प्रथमा-विभक्तिरिति ज्ञेयम् ।

(३) ‘आदिवाद्योर्न’ ष्यन्तयोः अद् धातोः खाद् धातोश्चाणौ यः कर्ता तस्य णी न कर्मत्वमित्यर्थः । उदाहरणं यथा—आदयति खादयति वाऽन्नं वटुना — अत्र अस्ति खादति वा अन्नं वटुस्तं प्रेरयतीति प्रत्यवसानार्थं गतिबुद्धीत्यादि सूत्रेण वटोः कर्मत्वे प्राप्ते ‘आदिवाद्योर्न’ इति वातिकेन निषेधे कर्मत्वाभावान् प्रयोज्य कर्तुर्ननुक्तात्वात् तृतीया ।

(४) बाह्याणाः क्षत्रियेष्वो बृद्धिमत्तरा — इत्यत्र पञ्चमी विभक्तेः, इति सूत्रेण विभागेऽर्थे क्षत्रियशब्दात्पञ्चमी विभक्तिरिति ज्ञेयम् । इत्यादि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमेति सूत्रमार्थं, सुस्पष्टं प्रतिपाद्यताम् ।

(२) द्रोणो श्रीर्हिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाधामासिमुद्भाव्य समाधीयताम् ।

(३) 'कमादमुं नारद इत्यबोधिस' अत्र बुध् धानो' कर्मणो नारदस्य प्रथमाविधाने युक्ति-
प्रदर्शयताम् ।

(४) गां दोग्ध पयः — अत्र मुख्य गोण च कर्म प्रदर्शयं उभयत्र द्वितीया विधाने सूत्रोल्लेखः
क्रियताम् ।

(५) शत्रून्वगमयत्स्वर्गम् — इत्यत्र ससूत्रं द्वितीया विभक्ति समर्थनीया ।

(६) 'आदिखाद्योर्न', इति यातिकस्य सोदाहरणमर्थो निरूप्यताम् ।

(७) हरिर्वैकुण्ठमव्यास्ते — अत्र वैकुण्ठमित्यत्र कथं द्वितीया विभक्ति रिति कथ्यताम् ।

(८) उभयसर्वततोः कार्या विगुण्याविषु त्रिषु ।

द्वितीयात्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

अस्यार्थं विरल्लघोदाहरणं च दीयताम् ।

(९) 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रस्यार्थमुदाहरणं च लिखत ।

(१०) रामेण वाणेन हतो बाली — अत्र कथं तृतीया ?

(११) सहयुक्तेऽप्रधाने — अस्योदाहरणं दीयताम् ।

(१२) दण्डेनघटः — अत्र तृतीया विभक्तिः समर्थनीया ।

(१३) हरये नमः — इत्यत्र कथं चतुर्थीति लिख्यताम् ।

(१४) अपहरेः संसारः — इत्यत्र केन पञ्चमीति कथ्यताम् ।

(१५) कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कथं षष्ठीति भण्यताम् ।

(१६) दैत्यान्घातुको हरिरित्यत्र षष्ठी निषेधे सूत्रं प्रदर्शयताम् ।

(१७) आधारः कतिविधः ? किञ्च तस्योदाहरणमिति प्रतिपाद्यताम् ।

(१८) चर्मणिद्वीपिन हन्ति — अत्र चर्मणीति सप्तमी समर्थनीया ।

(१९) रुदति रुदतो वा प्राश्नाजीत् — इत्यत्र षष्ठी सप्तम्यो समर्थनीये ।

(२०) यतश्च निर्घारणम् — इत्यस्योदाहरणद्वयं देयम् ।

(२१) बाह्याणां क्षत्रियेभ्यो बुद्धिमत्तराः — कथं पञ्चमीति प्रतिपाद्यताम् ।

अथ समासप्रकरणम्

समासः पञ्चधा । तत्र समनन्तं (१) समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी भावो द्वितीयः । प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष स्तुतीयः । तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्म धारयभेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदार्थं प्रधानो बहुव्रीहिसत्तृतीयः । प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ।

समर्थः पदविधिः (२) २।१।१

पदमबन्धी यो विधिः स समर्थश्रितो बोध्यः ।

प्राक् कडारात् समासः २।१।३

कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यर्थाक्रियते ।

सह सुपा २।१।४

सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो लङ् । परार्थभिधानं वृत्तिः । कृतदिनसमासैकशेषसनाद्यन्त धातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थविवोधकं वाक्यं विग्रहः । न च लौकिको (३) ज्ञौकिकश्च द्विधा । तत्र पूर्वं भूतं द्यौत लौकिकः । पूर्वं अम् भूतं स इत्यज्ञौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरदिति निर्देशात्पूर्वं निपातः ।

(इवेन समासो विभक्त्यलोपद्वय) वागर्थो इव वागर्थविवः ।

इति केवल समासः

अभ्यासः

प्रश्न १. समाससंख्यस्य कोऽर्थः ?

उ० — अनेकेषां पदानामेकपदीभवनं समास इत्युच्यते ।

(१) धनेकपदानामेकीभवनमित्यर्थः ।

(२) सामर्थ्यं द्विविधम्, व्यपेक्षारूपं, एकार्थीभावरूपं च । तत्र आकाङ्क्षादिवशात् पदानां परस्परसम्बन्धो व्यपेक्षा, तद्रूपं सामर्थ्यं वाक्ये एव भवति यथा 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ । अपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थी भावत्वम् = (एकार्थी भावरूपं सामर्थ्यम्) तच्च समासादिवृत्तावेव भवतीति बोध्यम् ।

(३) प्रयोगयोग्यो लौकिकस्तद्विभक्तोऽज्ञौकिकः ।

प्रश्न २. का नाम कृति ? तासा नामानि पृथक्-पृथक् विलिखत ।

उ० — (क) परार्थविधानं कृतिः ।

(ख) कृतद्वितमभासेकशेषमनाद्यन्तं धातुरूपा पञ्च वृत्तयः सन्ति ।

प्रश्न ३. 'भूतपूर्व' इत्यस्य साधनप्रक्रियां सम्यक् प्रतिपादयत

उ० — पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहे पूर्व + भू + भूत सु इत्यलौकिकविग्रहे 'सह सुपा' इति समासे समासत्वात् 'कृतद्वितमभासश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुक् पूर्व + भूत इति स्थिते 'प्रथमा निर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति द्वयोरपि उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति उपयोरपि पूर्वभूतशब्दयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते 'भूतपूर्वं चरट्' इति निर्देशात् भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपाते एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिकात्सो रुत्वे विमर्गे च 'भूतपूर्वः' इति सिद्धयति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) समास कतिविधः ? तेषा नामानि कानि ?

(२) कस्मिन् समासे अन्यपदार्थं प्रधानो भवति ?

(३) को नाम विग्रहः ? लौकिकालौकिकविग्रहयोः सोदाहरणं लक्षणं ब्रूत ।

(४) सूत्रार्थान् विलिखत—

(क) समर्थः पदविधिः

(ख) पाक्कडारात् समासः

(ग) सह सुपा

(५) 'वागर्थाविव' इत्यस्य सिद्धिपथं सम्यक् निर्दिशत ।

(६) 'भूतपूर्वः' इत्यत्र कथं पूर्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगो न जातः ?

अथाव्ययीभावसमासः ।

अव्ययीभावः २।१।५

अधिकारोऽयं प्राक्तत्पुण्यात् ।

अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्युत्पत्ति-भावत्यया संप्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पक्ष-
द्ययानुपूर्ध्य-योगपक्ष-सादृश्य-संपत्ति-साकल्यान्तवचनेषु २।१।६

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तेन नित्यं समस्यते । प्रायेणा विग्रहो नित्यसमासः,
प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तो-हरि इति अधिक इति स्थिते ।

प्रथमानिर्विष्टं समास उपसर्जनम् १।२।४३

समासशास्त्रे प्रथमानिर्विष्टमुपसर्जनं स्यात्

उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्या-
न्यत्वात् प्रातिपदिकमज्ञाया स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वा-सुपो लुक् । अधिहरि (१) ।

अव्ययीभावश्च २।४।१८

नपुंसकं स्यात् । गा पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोम् (२) ।

नाव्ययीभावादतोऽन्वपञ्चम्याः २।४।८३

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना प्रमादज्ञः । कृष्णस्य समीपम्
उपकृष्णम् ।

तृतीयासप्तम्यो बहुलम् २।४।८४

अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्यो बहुलमभावः । उपकृष्णेन उपकृष्णम् । बहुलप्रहणात्,
समुद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ नित्यमभावः । मद्राणां समृद्धिः = संमद्रम् । यवनानां व्युद्धि-
र्यवनम् (३) । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा सम्प्रति न

१- अत्राधिशब्दः सप्तम्यर्थस्य द्योतकः । हरो इत्यधिहरिः । विभक्ता बुवाहरणमिदम् ।

२- विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावसमासे सुस्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे च सति 'नाव्ययीभावाद्' इत्यपि
पूर्वरूपम् ।

३- विगता व्युद्धिः = व्युद्धि 'दुर्' शब्दार्थकोऽत्र व्युद्धि शब्दः ।

गुण्यतेऽतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुबिध्य । योग्यता-वीक्षा-
परावर्तितवृत्ति-सादृश्यानि यथार्था (१) । स्वस्य योग्यमनुब्रूयम् । अथैवमर्थं प्रति प्रत्ययम् ।
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ।

अव्ययीभावे चाकाले ६।३।८१

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्य सह्रि । काले तु मद्पूर्वाह्नम् ।
अष्टस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम । सद्यः सद्यः गमयि । क्षत्राणां
सम्पत्तिः सक्षत्रम् । तृणमपरित्यज्य सतृणम् अस्ति, साकल्येनेत्यर्थः । अग्निप्रत्ययान्तमधीनं साग्न ।

यथाऽसादृश्ये २।१।७

असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते । नेह-यथा हरिस्तथा हरः ।

यावदवधारणे(२) २।१।८

यावन्तः श्लोकाः स्तावन्तोऽच्युतप्रणामा इति-यावच्छ्लोकम् ।

सुप्रतिना मात्रार्थे(३) २।१।९

शाकस्य लेखः शाकप्रति ।

विभाषा २।१।११

अधिकारोऽयम् ।

अपपरि बहिरञ्चवः पञ्चम्या २।१।१२

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परि विष्णु । परि विष्णो । बहिरञ्चनम् । बहिरञ्चनात् ।
प्राग्बनम् । प्राग्बनात् ।

तिष्ठद्गुप्रभुतीनि च २।१।१७

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गुर्दोहनकालः ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८

पारमध्यमस्यो षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येतं । एवन्तत्र चानर्थात्तात्पर्येण । पारंगङ्गम् ।
गङ्गापारम् । मध्यगङ्गम् । गङ्गामध्यम् । महाविकल्पेन वाक्यमपि ।

१- यथा शब्दस्यार्था इत्यर्थः

२- इयता परिच्छेदे मध्ये 'यावद' इत्यव्ययं समस्यते सोऽव्ययी भाव इति सूत्रार्थः ।

३- सुबिति च्छेदः । मात्रा=लेखः । तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन मुबन्त समस्यते इत्यर्थः ।

संख्या वंशयेन २।१।१६

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः, तद्विचिना सह संख्या समम्यते । द्वौ मुनौ वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेद विवक्षायां तु त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम्(१) ।

नदीभिश्च २।१।२०

नदीभिः संख्या वा समम्यते । (समाहारे चापमिष्यते) पञ्च ज्ञम्(२) । द्विमुनम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् २।१।२१

अन्यपदार्थे सुवन्त नदीभिः सह नित्य समम्यते संज्ञायाम् । विभाषा घिकारेपि वाक्येन मजानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गां नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

तद्विताः ४।१।७६

आपञ्चमसमातेरधिकारोऽयम् ।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७

शरदशिश्रृष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविषाशम् । शरद् । विषाण् । असस् । मनस् । उपानह् । दिद् । हिमवत् । अनहुह् । दिग् । दृग् । विग् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यत् । कियत् । 'जराया जरस् च' (गसू.) उपजरसम् ।

अनश्च ५।४।१०८

असन्तादव्ययीभावादटच् ।

नस्तद्धिते ६।४।१४४

नान्तस्य भस्य टेलोप स्तद्धिते । उपराजम् । अक्यात्मम् ।

नपुंसकादन्यतरस्याम् ५।४।१०६

अन्तन्तं यत् वलीव तदन्तादव्ययी भावादटच् वा स्यात् । उपचमम् । उपचमं ।

१- जन्मना वंशमुदाहरति- एकं वंशतीति । एकविंशतिभारद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वाऽव्ययी- भावः ।

२- पञ्चानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासं बाधित्वाऽव्ययीभा समासः ।

अथः ५।४।१११

अयन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् । उपसमित् । उपसमिधम् ।

नदीपौर्णमास्याग्रहायणी भ्यः ५।४।११०

वा टच् स्यात् । उपनदम् । यस्येति चेति इसोपः । उपनदीत्यादि ।

गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२

टच् वा स्यात् । उपगिरम् । उपगिरि । (प्रतिपरसमनुभ्योऽञः) टच् स्यात् ।
ग्रहणोऽभिमुखं प्रत्यक्षम् । अक्षः परं परोक्षम् । अतएव समासः । परोक्षे निङिति निपातना-
स्परस्योकार इत्यादि । इत्यव्ययी भावः ।

अभ्यासः

प्र० (१) कीदृशः समासोऽव्ययीभावसमास इति कथ्यते ?

उत्तरम् — प्रयेण पूर्वपदार्थप्रधानः समासः, अव्ययीभावसमास इति कथ्यते ।

प्र० (२) 'अधिहरि' इति सम्यक् साधयत

उत्तरम् — हरी इति लौकिकविग्रहे, हरि ङि अधि इति अलौकिकविग्रहे 'अव्ययं विभक्तिः...' इति
समासे 'प्रथमानिदिष्टं समास उपसर्जनम्' इति अधि इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां 'उपस-
र्जनं पूर्वम्' इति अधीत्यस्य पूर्वनिपाते अधिहरि+ङि इति जाते समासत्वात् प्राति-
पदिकत्वे ङे लुकि एकदेशविकृत्यायेन प्रातिपदिकत्वात् समुदायात्सौ 'अव्ययीभावश्च'
इति अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सोर्लुकि अधिहरि इति सिद्धयति ।

प्र० (३) निर्मक्षिकम् इत्यस्य सिद्धिपथं निदिशत ।

उत्तरम् — मक्षिकानामभावः, इति लौकिक विग्रहे निर मक्षिका आम् इति अलौकिक
विग्रहे 'अव्ययम्---' इति समासे समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि निर
इत्यस्य उपसर्जनत्वेन पूर्वप्रयोगे नपुसकत्वे ह्रस्वे च 'नाव्ययी भावादतोऽस्त्यपञ्च-
म्याः' इति अग्नि निर्मक्षिकमिति जायते ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) अधिगोपम्, उपकृष्णम्, सह्रि, श्वाकप्रति, पारेगङ्गम्, द्विमुनि, उपशरदम्, अध्यात्मम्,
प्रत्यक्षम् एतेषां प्रयोगाणां साधुत्वप्रकारः सम्यक् दर्शनीयः ।

(२) यादव्छलोकम्, बहिर्वैनम्, पञ्चमङ्गम्, उपसमिधम्, परोक्षम्, एषु प्रयोगेषु विशेष
कार्यविधायकानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च निदिशत ।

(३) अक्षोऽङ्कितानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थान् लिखत ।

(क) अव्ययीभावे चाकाले

(ख) यथाऽसादृश्ये

(ग) धारे मध्ये षष्ठ्या वा

(घ) संख्या वक्ष्येन

(ङ) गिरेश्च सेनकस्य

(४) विग्रहवाक्यानि विलिखत-

(क) अतिहिमम्

(ख) यथाशक्ति

(ग) सचक्रम्

(घ) साकप्रति

(ङ) द्वियमुनम्

(च) उपगिरि

(५) विग्रहानुसारं कृपाणि विलिखत-

(क) मद्राणां समृद्धिः

(ख) यवनानां व्युद्धिः

(ग) श्रेष्ठाणां संपत्तिः

(घ) तृणमपरित्यज्य

(ङ) शरवः समीपम्

(च) अक्षयः परम्

(६) अधिहरि, अतिनिद्रम्, अनुज्येष्ठम्, गङ्गापारम्, अध्यात्मम्, उपगिरिम्, एतान् शब्दान् प्रयुज्य पृथक् पृथक्, वाक्यानि निर्मात ।

(७) समस्तपदगतमशुद्धिं परिहरत-

(क) उपकुण्डलस्य स्वारस्यं गोप्यो जानन्ति नेतर ।

(ख) सर्वे मनुष्या यथाशक्ति धनान्वर्जितुमिच्छन्ति ।

(ग) लक्ष्मीपती अधिहरो मम भक्तिरस्तु ।

(घ) ती दम्पती उपनद्या विहरतः ।

(ङ) इतिहरिः सर्वेषां पापान्धकार हन्ति ।

अथ तत्पुरुषसमासः

तत्पुरुषः २।१।२२

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ।

द्विगुश्च २।१।२३

तत्पुरुषसंज्ञः ।

द्वितीया-श्रितातीत-पतित-गतात्यस्त-प्राप्तापन्नः २।१।२४

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकं सुबन्तः सह वा समस्यते । कृष्णं श्रितः, कृष्णश्रितः । इत्यादि ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २।१।३०

तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत गुणवचनेनार्थेन च सह प्राग्वत् । शङ्कुकुन्दया खण्डः शङ्कुकुला-
खण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ? अष्टना काणः ।

पूर्व-सदृश-समोनार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्णः २।१।३१

तृतीयतान्मेतैः प्राग्वत् । मामपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे माषोनं काषापिणम् ।
भासविकलम् । वाक्कलत्रः । आचारनिपुणः । गृहमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । (अवरस्सो-
पसंख्यानम्) मासावरः ।

अस्तेन व्यञ्जनम् २।१।३४

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमग्नं सह प्राग्वत् । दध्ना उपमिश्रसमोदनं दध्योदनम् ।

अक्षयेण मिश्रीकरणम् २।१।३५

गुणे मिश्रा धाना गृहधानाः ।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् २।१।३२

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुसं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखं धिन्न ।

⊕ कृद्गृह्णे गति-कारकपूर्वस्यापि गृहणम् ⊕ नखनिभिन्नः ।

चतुर्थो तदर्थार्थ-बलि-हित-सुख-रहितैः २।१।३६

चतुर्थ्यन्तार्थयि यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् । दूपाय दातु दूपदातु ।
तदर्थेन प्रकृतिविचारभाव एवेष्टः । तेनेह न-रन्ध्रनाय म्यानी । अश्वघासादयस्तु षष्ठीतत्पुरुषा ।

(अर्थेन नित्यसमाप्तो विदोष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्) द्विजायाय द्विजार्थः सूपः । द्विजार्थं यवानुः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोःमितम् ।

पञ्चमी भयेन (१) २।१।३७

चोराद्वयं चोरभयम्

स्तोकान्तिक-दूरार्थं-कृच्छ्राणि क्तेन (२) २।१।३६

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२

अलुगुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अम्यासादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ।

षष्ठी २।२।८

सुवन्तेन प्राग्वत् । राजः पुरुष । राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च २।२।६

षष्ठ्यन्तेन समस्यते । वक्ष्यमाणस्यापवादः (३) । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः । (याजक, पूजक, परिवारक, परिवेषक, स्नातक, अध्यापक, उत्साहक, उद्वर्तक, होतृ, पोतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, इति याजकादिः) । (गुणात्तरेण तरलोपश्च) तरवन्तं यद्गुणवाचि तेन ममाम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

न निर्धारणे २।२।१०

षष्ठी न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

पूरण-गुण-सुहितार्थं-सद्व्यय-तव्य-समानाधिकरणेन २।२।११

पूरणाद्यर्थे । मदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे सतां षष्ठः । गुणे-काकस्य काव्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । सत्-द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । अव्ययम्-ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तर साहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धम् । तव्यः-ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् ।

समानाधिकरणे-तत्तत्कस्थ संप्रत्ययः ।

(१) पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुवन्तेन समस्यते इत्यर्थः ।

(२) स्तोका, अन्तिका, दूर-गतदर्थकानि, कृच्छ्र एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्ते इत्यर्थः । अयं ग्रहणं स्तोकान्तिकद्वारेषु सम्बध्यते ।

(३) "तृजकाभ्यां कर्तरि" इत्यस्य ।

क्तेन च पूजायाम् २।२।१२

मतिबुद्धिसूत्रेण विहितो यः क्लृप्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

अधिकरणवाचिना च २।२।१३

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवास्माभिरनं गत भुक्तं वा ।

कर्मणि च २।२।१४

उभयप्राप्ती कर्मणोति यावच्छो मान समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽप्योपेन ।

तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५

कर्त्र्यंतृजकाभ्यां षष्ठ्या न ममाम् । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः ।

कर्तरि च २।२।१६

कर्तरि षष्ठ्या अक्तेन न ममासः । भवनः शायिका ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २।२।१७

अवयविना सह पूर्वदिग् ममस्यन्ते एकत्र संख्याविशिष्टश्चेदवयवो । षष्ठीममामापवादः । पूर्वः कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् ? पूर्वनाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् ? पूर्वश्रद्धावाणाम् ।

अर्धं नपुंसकम् २।२।१८

ममांसवाच्यध्वज्जब्दो नित्य क्लीबे स प्राग्वत् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली (१) । (एकविभक्त्या षष्ठ्यन्तबचनम्) इत्युपमर्जनसंज्ञावाद्या छद्मश्चो न । क्लीबे कीम् ? — ग्रामार्थः । इक्ष्वक् एव । अर्धं पीप्पलीनाम् ।

द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-सुर्वाण्यन्यतरस्याम् २।२।१९

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया — द्वितीयं भिक्षा । एकदेशिना किम् ? द्वितीयं भिक्षायाः भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणमुपोति निषेधं बाधित्वा यथा षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

(१) ननु अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्या । अर्धाय पिप्पल्या अर्धपिप्पल्यौ । इत्यादि विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिवया 'एक विभक्ति चापूर्वं निपाते' इति ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया (१) २।२।४

पक्षे द्वितीया धितेति समासः । प्राप्तो जीवनं-प्राप्तजीवनः । जीवनप्राप्तः । आपन्न जीवनः । जीवतापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

कालाः परिमाणाना २।२।५

परिच्छेद्यवाचित्वा मृत्तनेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः ।

सप्तमो शीर्षः २।१।४०

सप्तम्यन्तं शीर्षादिभिः प्राग्वत । अक्षेष् शीर्षः अक्षशीर्षः । शीर्षः, धूर्तः, कितवः, व्याड प्रवीण, सवीर, अन्तर, अक्षिप, १२, पण्डित, कृत्स्न, जपल, निपुण, इति शीर्षादिः । द्वितीया तृतीयैव्यादि योगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०

विशेषणं विणयेण बहुलमित्येव मिच्छे संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु कामशमी मत्पर्वयः । तेनेह २ (०) उत्तरावस्थाः पञ्च आह्वाना ।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २।१।५१

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदं च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् । पूर्वस्या गालायां भवः पूर्वशाला इति समामे जाने । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पदं पुंशत् --

दिकपूर्वपदादसंज्ञायां जा ४।२।१०७

अस्माद्वाच्यं जा स्यादसंज्ञायाम् ।

तद्धितार्थे द्व्यच्चासादेः ७।२।११७

द्विनि निनि च तद्धिते अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । 'यम्येति च' पूर्व शाल. (२) । पूर्वा शाला प्रिया यम्येति द्विपदे बहुव्रीहीकृते प्रियातन्त्रे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शाला-

उपनर्जनत्वात् 'मोस्त्रियोरिति' ह्रस्वः स्यादित्यत आह-एकविभक्त्याविति, 'एक विभक्तिं चापूर्वनिगते' इति सूत्रे 'अष्टम्यन्तम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः । पीप्पली शब्दस्य च षष्ठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्वः । १-प्राप्त-आपन्न, एतौ तन्वी । द्विनायान्तेन समस्येते इत्यर्थः । (तयोरकारोऽन्तादेशश्च) ।

१- सर्वेऽपि दिक्संख्ययो संज्ञाया अभावादिति भावः ।

२- तद्धितार्थे दिक्समामोदाहरणमिदम् ।

शब्दे आकार उदात्तः । पूर्वमालाप्रियः (१) । दिक् समाहारो नास्त्यनभिधानात् । (२)
 वक्ष्याथास्तद्वितार्थे—वर्णां मान्णामपत्यं वाग्मातुरः । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया' इति
 वक्ष्यमाणोऽण् । (प्रकृते उकारादेश आदिबद्धिश्च) पञ्च गावोधनं यस्येति विपदे बहुव्रीही
 अवान्तर तत्पुरुषस्य (१) विकल्पे (२) प्राप्ते (इन्द्रतपुरुषयोस्तत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) ।

गोरतद्विसर्गिक ५।४।६२

नीलास्तत्पुष्पाट् टच् स्यात्समासालो न तद्विसर्गिक । पञ्चगवधन (३) ।

संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२

तद्वितार्थे गवोऽन (४) संख्यापूर्वो द्विगुः ।

द्विगुरेकवचनम् २।४।१

द्विवचः समाहार एकवत्स्यात् ।

स नपुंसकम् २।४।१७

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चनवम् ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २।१।५७

भेदकं भेदेन समानाधिकरणेन बहुलं प्राप्नोति । नीलमुत्पल—नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणा-
 त्त्वचिन्नित्यम् । कृष्णमर्षः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः । (अपरस्यार्षेपञ्च भावो वक्ष्यः)
 अपरत्वाभावावधेयश्च पञ्चार्थः ।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानः २।१।६१

समानाधिकरणैः सह समन्वये । सङ्घः ।

(१) उत्तरपदे परतो द्विसमासोदाहरणमिदम् ।

(२) समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति भावः ।

(३) उत्तरपदे परतो विहितस्येत्वर्थः ।

(४) महाविद्यायाधिकादिति जेवः ।

(५) (संख्यायाः) उत्तरपदे परत उदाहरणमिदम् । विपदबहुव्रीही कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे
 परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे टचि, अवादेश इति भावः । अत इन्द्रतपुरुषयोरिति वातिके इन्द्रस्योदाहरणं
 तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य सः 'वाक्-त्वक्-प्रिया' इत्यादिवीक्ष्यम् ।

(६) त्रिविधः । अर्थात्—तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये इत्येवंविधप्रकारे
 चः संख्यापूर्वः समास उक्तः स द्विगुरिति ।

आन्महतः (१) समानाधिकरणजातीययोः ६।३।४६

महावैयाकरणः ।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः (२) कर्मधारयः १।२।४२

पुंवत्कर्मधारयजातीयवैशीयेषु ६।३।४२

कर्मधारये जातीयवैशीयेषु परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊहभावो यस्मिन् तदाभूतं पूर्वं पुवत् । पूरण्यां प्रियतिदिवप्राप्त पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । पूज्यमानं किम् ? उत्कृष्टो गौः । पञ्चानुदुष्ट इत्यर्थः ।

उपमानानि (३) सामान्यवचनैः २।१।५५

घनश्यामः ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः (४) सामान्याप्रयोगे २।१।५६

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्रइवशूरः । (शाकपाथिवारोनामुत्तरपदलोपश्च) शाकप्रियः पाथिवः शाकपाथिवः । देवब्राह्मणः ।

कडाराः कर्मधारये २।२।३८।

कडारादयः शब्दा कर्मधारये वा पूर्वप्रयोज्याः । कडारजैमिभिः । जैमिनिकडारः ।

मयूरव्यंसकावयश्च २।१।७२

एते निपात्यन्ते । मयूरव्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक च अवाक् च उच्चावचम् (५) । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् (६) । नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः (७) (आख्यात माख्यातेन (८) क्रियासातत्ये) अङ्गीतं पिबते त्वेवं सततं यत्राभिधीयते सा अङ्गीतपिबता ।

१- महत् आकारोऽन्तादेशः स्वात्ममानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे इत्यर्थः ।

२- समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञको भवतीत्यर्थः ।

३- उपमानवाचकानि ममानधर्मवाचकैः समस्यन्त इत्यर्थः ।

४- उपमेयं व्याघ्रादिभिः प्राग्वत्साधारण धर्मस्याप्रयोगे सतीत्यर्थः ।

५- उदकशब्दस्य 'उच्च' इत्यादेशः । अवाक्शब्दस्य 'अवच', आदेशश्च । "उच्चावचनैकमेव" मित्यमरः ।

६- निश्चितशब्दस्य निश्चयादेशः । प्रचित शब्दस्य प्रचादेशः ।

७- 'चन' इत्यव्यय मण्यर्थे । नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः । नञो नकारस्य लोपश्च निपात्यते ।

८- आख्यात = तिङन्तम् । क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः ।

पचतभृज्जता । खादतभोदता । नास्तिकुतो भयं यस्य सः— अकुतोभयः । अन्यो राजा
राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

नञ् २।२।६

सुपा प्राग्वत् ।

नञोपोनञः (१) ३।३।७३

नञोनस्यलोप उत्तरपदे । अत्राह्वयः ।

तस्मान्मुडवि ६।३।७४

सुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याभावेनृट् । अनञ्चः (२) । नैकघेत्यादीन् नशब्देन सह
सुप्सुपेति समासः ।

कुगतिप्रादयः २।२।१८

एने समर्थेन नित्यं ममस्यन्ते । कृत्स्नः पुरुषः कुपुरुषः ।

ऊर्धादि च्विडाचश्च १।४।६१

ऊर्धादिचश्चव्यन्ता ङाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य (३) । श्रुक्ली-
कृत्य (४) । पटपटाकृत्य (५) । (कारिका शब्दस्योपसंस्थानम्) कारिका = क्रिया, कारिका-
कृत्य ।

अनुकरणंचानितिपरम् १।४।६२

षाट्कृत्य । अनितिपरम् किम् ? ङाङितिकृत्वा निरष्टीवत् ।

१- 'न' इति सुप्तषष्ठीकं पदम् तदाह—नञो नस्येति ।

२- न शब्द इत्यत्र नञो नकारस्यलोपे तत्परिशिष्टाऽकारस्यनृट्, टकारइत्, उकार उच्चा-
रणार्थः, टित्वादाद्यर्थवः ।

३- गतिसंज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति समासे त्यपि रूपम् ।

४- अश्रुक्तं श्रुक्तं कृत्वेत्यर्थः । 'कुम्बस्तियोगे' इत्यभूततद्भावे च्विः । गतिसमासे मति
क्त्वो त्यप् 'वेरपुक्तस्ये' ति बलोपः । 'अस्य च्वो' इति ईत्वम् ।

५- टपटा इति शब्दकृत्वेत्यर्थः । 'अव्यक्तानुकरणात्' इतिङाच्, ङाचिबहुलं भवतः, इति
द्वित्वम्, टिलोपः नित्यमाङ्गेङितेङाचि, इति तकारपका-
रणोः पकार एकादेशः, गतिसमासे क्त्वो त्यप् ।

आवरानावरयोः सवसती १।४।६३

सत्कृत्य । अमत्कृत्य ।

भूषणेऽसम् (१) १।४।६४]

अलङ्कृत्य । भूषणेकिम् ? अलङ्कृत् स्वीदनं गतः । पर्याप्तिमत्यर्थः । अनुकरणमित्यादि
त्रिमूत्री स्वभावात् कृञ्विषया ।

अन्तरपरिग्रहे (२) १।४।६५

अन्तर्हृत्य । मध्येहृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहं किम् ? अन्तर्हृत्वा गतः, हृतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

कणे-मनसी श्रद्धाप्रतिधाते (३) १।४।६६

कणेऽहन्तर पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिधायाऽतिशये
कर्मणे । मनस् शब्दोऽप्यत्रैव ।

पुरोऽव्ययम् (४) १।४।६७

पुरस्कृत्य ।

अस्तं च १।४।६८

अस्माभिर्मान्तर मध्ययंगतिसंज्ञकं स्यात् । अस्तंगत्य ।

अच्छ-गत्यर्थवद्बोधे (५) १।४।६९

अवप्रयसित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् ?
जलमच्छं गच्छति ।

१- भूषणे विद्यमानमलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः ।

२- अन्तरिग्रहे विद्यमानं मन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः ।

३- कणेशब्दो मनः शब्दश्च श्रद्धाप्रतिधाते = अत्यन्ताभिलाषानिवृत्तौ गतिसंज्ञकौ स्त इत्यर्थः ।

४- पुर इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः ।

५- गत्यर्थधातुषु वदधातौ च प्रयुज्यमाने 'अच्छ' इत्यव्ययं गतिसंज्ञं स्यादित्यर्थः ।

अदोऽनुपदेशे (१) ११४।७०

अदःकृत्यादःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा अदः कृत् ।

तिरोऽन्तर्द्धौ (२) ११४।७१

तिरोभूय ।

विभाषा कृञि (३) ११४।७२

तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२

तिरसः सकारो वा स्यात्कुब्जोः । तिर कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे ११४।७३

एतो कृञि वा गतिसञ्ज्ञौ । उपाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजे कृत्वा ।
दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनिच ११४।७४

कृञि वा गतिमज्ञानं स्युः । (अयं इति बलस्यम्) साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा ।
लवणकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तरत्वं निपाननात् ।

अनस्याधान उरसि-मनसो (४) ११४।७५

उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनमिकृत्वा । निश्चित्ये-
त्यर्थः । अत्याधानं मपक्षेण स्तत्र न । उरसिकृत्वा पाणिजतः ।

मध्ये पदे निवचनेच ११४।७६

एते कृञि गतिमज्ञा वा स्यु रनस्या धानं । मध्यकृत्य । मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदे
कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचनकृत्वा । वाच नियम्येत्यर्थः ।

नित्यं हस्ते पाणा बुपयमने ११४।७७

कृञि । उपयमनं = विवाह । स्वाकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणीकृत्य ।

१- अदश्चादोऽनुपदेशे गतिसञ्ज्ञः स्यादित्यर्थः ।

२- अन्तर्द्धौ = व्यवधानम् । तत्र तिरस् इत्यव्ययं गतिसञ्ज्ञकं स्यादित्यर्थः ।

३- कृञि प्रयुज्यमाने तिरस इत्यव्ययं गतिमज्ञ वा स्यादित्यर्थः ।

४- अनस्याधानं = अनुपपत्तये 'उरसि' 'मनसि' इति विभक्तिप्रतिरूपक अव्यये गतिसञ्ज्ञे स्त इत्यर्थः ।

प्राध्वं बन्धने ११४।७८

प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृतम् । बन्धनेनानुकूल कृतेत्यर्थः । प्राध्वनादिना त्वानुकृत्यकरणे—
प्राध्वंकृत्वा ।

जीविकोपनिषदा औपम्ये (१) ११४।७९

जीविकाभिव कृत्वा— जीविकाकृतम् । औपम्ये किम् ? जीविकाकृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् ।
सुपुरुषः । (प्रादया गताद्यर्थे प्रथमया) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया)
अतिक्रान्तोमालामिति विग्रहे,—

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १२।४४

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं नतु तस्य पूर्वनिपातः ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १२।४८

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः । अतिमालः ।
(अबाधयः कृष्टाद्यर्थेतृतीयया) अवकृष्टः कोकिलया अवकोकिलः । (पर्यावयोऽस्नानाद्यर्थे चतुर्थ्या)
परिगलानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या
निष्कौशाम्बिः १ ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् (२) ३।१।६२

उपपदमतिङ् २।२।१६

उपपदं ममर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ।
अतिङ् किम् ? माभवान्भृत् । भाङ् लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माहुः उपपदम् । (गतिकारकोपपदानां
कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः) व्याघ्री (३) । कञ्छपी । अश्वक्रीतीत्यादि ।

१- उपमेव=औपम्यम् । तस्मिन्विषये जीविकाशब्दः, उपनिषच्छब्दश्च कृञ्आयोगे गतिसञ्ज्ञो
स्त इत्यर्थः ।

१- उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियो' रिति ह्रस्वः ।

२- सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्
तस्मिन्च सत्येव वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः ।

३- विशेषेण आसमन्तात् जिघ्रतीति व्याघ्री 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । व्याङ्ः
(सुबुत्पत्तेः प्राक्) घृशब्देन गतिसमासः, स्त्रियां जातिलक्षणो ङीष् । अन्यथा (सुबन्तेन
समासेत्), केवलस्य घृशब्दस्य जातिवाचकत्वाभावात् जाति

अमेवाव्ययेन २।२।२०

अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुक्कारम् । 'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल् । नेह । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमेवेति किम्? अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

तृतीयाप्रभृत्यन्यत्तरस्याम् २।२।२१

उपदंशस्तृतीयाया मित्यादीन्युपपदान्य मन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकोनोपदंशं भुङ्क्ते— मूलकोपदंशम् । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् ।

क्त्वा च २।२।२२

तृतीया प्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा ।

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ३।४।५६

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ५।४।८६

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्ताऽच स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य— द्व्यङ्गुलम् (१) । निरङ्गुलम् (२) ।

अहः सर्वकदेश—संख्यात—पुण्याच्च रात्रेः ५।४।८७

एस्यो रात्रेरच् स्यात्, चात्संख्याव्ययादेः । अहग्रहण द्वन्द्वार्थम् (३) ।

रात्राह्लाहाः पुंसि २।४।२६

एते पुंस्येव । अहश्च रात्रिश्च—अहोरात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । (संख्यापूर्व' रात्रं क्लीबम्) द्विरात्रम् । घटिरात्रः ।

लक्षणो ङीष् न स्यात्, किन्तु टाप् स्यात् । कच्छपी—इत्यत्र कच्छेन पिबतीति क प्रत्ययः, जाति-लक्षणो ङीष्, व्याघ्रीवत् । अश्वक्रीति—इत्यत्र अश्वेन क्रीता इति विग्रहः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीष् । अत्रापि सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासः । सुबन्तेन समासे तु टाप् स्यात्, न तु ङीष् ।

१— 'तद्विदार्ये' इति द्विगुः, 'प्रमाणे ल...' इति लुक् । द्व्यङ्गुलिशब्दादचि तस्य तद्वितत्वात् तस्मिन्पदे 'यस्येतिच' इतीकारलोपः ।

२— 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः, अच्, इलोपः ।

३— 'ग्रहो रात्रिः' इति षष्ठीतत्पुरुषस्याऽसम्भवात् इति ।

राजाहः सखिभ्यष्टच् ५।४।६१

एतदन्तात्तत्पुरुषाट् टच् । परमराजः । कुब्जमखः ।

अङ्गष्टसोरेव ६।४।१४५

टिलोपः । परमाहः ।

अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ५।४।८८

सर्वादिभ्योऽङ्गन् शब्दस्याङ्गादेशः समासान्ते परं ।

अङ्गोऽवन्तात् ८।४।७

अदन्त पूर्वपदस्याभिप्रिता दङ्गो नस्य णः । सर्वाङ्गः

न संख्यावेः समाहारे (१) ५।४।८६

अङ्गोऽङ्गादेशो न । इषहः ।

उत्तमकाभ्यां च ५।४।६०

अङ्गोऽङ्गादेशो न । उत्तमकाभ्योऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दगात्र (२) (पुण्यतुविनाभ्यामङ्गः क्लीबतेष्ट्य) पुण्याहम् । सुदिनाहम् । एकाहः ।

अप्राख्यायामुरसः ५।४।६३

टच् । आश्वाना मुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽप्रव इत्यर्थः ।

ग्रामकोटाभ्यां च तक्ष्णः (१) ५।४।६५

ग्रामतक्षः । (२) कौटतक्षः । (३)

अतोः शुनः (४) ५।४।६६

अतिशयो बराहः ।

१- समाहारे वर्तमानस्य सङ्ख्यावेरङ्गादेशो न स्यादित्यर्थः ।

२- अन्त्यत्वं च पुण्यशब्दस्य 'अहः सर्वकदेशः...' इतिसूत्रनिर्दिष्ट बोध्यम् ।

३- ग्रामकोटाभ्यां परो यस्तङ्गन् शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् टच्स्यादित्यर्थः ।

४- साधारण इत्यर्थः । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां विधेय इति भावः । टचि टिलोपः ।

५- स्वतन्त्र इत्यर्थः । कुटीमेकां सम्प्राप्तं तत्र वसति ननु परकीयभूमौ ।

६- अतीत्यव्ययात्परो यः श्वन् शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाट् टजित्यर्थः ।

उपमानादप्राणिषु ५।४।६७

अप्राणिविषयोपमानवाचिनः शुनष्टप् । आकर्षणवेव आकर्षणः । (१)

उत्तरमृगपूर्वाच्चसकथम् ५।४।६८

चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमिव सविथ-फलकसकथम् ।

नावो द्विगोः (२) ५।४।६९

द्विनावम् । त्रिनावम् ।

अर्धाच्च ५।४।१००

अर्धनावम् ।

स्वार्याः प्राचाम् ५।४।१०१

द्विगोरर्धाच्च स्वार्याष्टज्वा । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि ।

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२

द्वयञ्जलम् । द्वयञ्जलि ।

ब्रह्मणो जानपदारव्यायाम् ५।४।१०४

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्ठच् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः (३) ।

कुम्हद्वयामन्यतरस्याम् (४) ५।४।१०५

कुम्हः कुम्हः । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । 'प्रकारवचने जातीयर्' । महाप्रकारा
महाजातीयः ।

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६।३।४७

आत्स्यात् । द्वादश । अष्टादश । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ? द्वित्रा । द्व्यशीतिः । (प्राक्शता-
व्यवस्थम्) नेहद्विशतम् ।

(१) आकर्ष्यते कुपूनादिगतवान्यमनेनेत्याकर्षः = पञ्चाङ्गुलो दारुविशेषः । 'उपमितं
व्याघ्रादिभि'रिति समासः, टच्, टिलोपः

(२) नौशब्दाद् द्विगोष्टच् न तु तद्धितलुकि ।

(३) सप्तमीति योगविभागात्समासः । टच्, टिलोपः, 'परवत्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । जान-
पदेति किम् ? देवब्रह्मा (नारदः) ।

(४) आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे इत्यर्थः ।

त्रेस्त्रयः ६।३।४८

त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ६।३।४९

द्व्यष्टन स्त्रेश्च प्रागुक्तं वा चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् ।
अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एव पञ्चाशत्-षष्टि-
सप्तति नवतिषु ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २।४।२६

कुक्कुटमयूरी विमी । मयूरी कुक्कुटा विमी । अर्धपिप्पला । (द्विगु प्राप्तापभ्रालं पूर्व-
गतिसमासेषु न) पञ्चमु कपालेषु संस्कृत. पञ्चकपाल.. पुरांडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्त-
जीविकः । आपन्नजीविकः । अलकुमारिः । अत एव ज्ञापकान् समासः । निष्कौशाम्बिः ।

पूर्वववश्चवडवौ २।४।२७

द्वित्वमनन्त्रम् अश्ववडवौ । अश्ववडवान् ।

अपथं नपुंसकम् २।४।३०

तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथा देश । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । अपन्थाः ।
(अकारान्तोत्तरपदो द्विगु. स्त्रियाभिष्ट) पञ्चमूली (आभन्तो वा) पञ्चखट्वम् । पञ्च-
खट्वी । (पात्राद्यन्तस्य न) पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्गुम् ।

छायाबाहुल्ये २।४।२२

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसक स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणा छाया इक्षुच्छायम् ।

सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा २।४।२३

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्य पूर्वश्च समासान्तस्तत्पुरुषो नपुंसक स्यात् । इनसभम् (१) । ईश्वर-
भम् । अमनुष्यशब्दोरुद्धा रक्षः पिशाचादीनाह । रक्ष नामम् । पिशाचसभम् ।

विभाषा सेनासुराच्छाया-शाला निशानाम् २।४।२५

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीब स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीमङ्गळात् इत्यर्थः । अशाला किम् ? धर्म-
सभा । धर्मशालेत्यर्थः ।

अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१

अर्धर्चादिय पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । एवं ध्वज-तीर्थ-शरीर-मण्डप-यूव-
देहाङ्कुश-कलश-सूत्र-पात्रादयः । (सामान्ये नपुंसकम्) मृदु पर्वति । प्रातः कमनीयम् ।

इति तत्पुरुषः ।

(१) इनेश्वरशब्दो राजपर्यायादिति भावः ।

अभ्यासः

प्रश्न १. तत्पुरुषसमासे कस्य पदार्थस्य प्राधान्यं भवति ?

उ. तत्पुरुषसमासे प्रायेण उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं भवति ।

प्रश्न २. अर्धपिप्पली इत्यस्य साधुत्वप्रकारो दर्शनीयः

उ. अर्धं पिप्पल्या इति लौकिक विग्रहे अर्ध + सु पिप्पली इस् इत्यत्र नपु-
सकम् इति समाने समामत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि अर्धशब्दस्य उपसर्जनं
संज्ञायां तस्य पूर्वप्रयोगे समुदायात् सौ विभक्ति कार्ये च अर्धं पिप्पली इति ।

प्रश्न ३. परमराजः इति साधु साधनीयः

उ. परमश्चासौ राजा इति लौकिक विग्रहे परम + सु राजन् + सु इत्यलौकिक
विग्रहे 'सन्महत्परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति समासे समामत्वात् प्रातिपदिकत्वेन
सुपो लुकि उपसर्जनत्वे प्राक्प्रयोगे ततो 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टचि 'नस्तद्धिते'
इति टिलापे समुदायात्सौ स्त्वविसर्गयो. 'परमराजः' इति सिद्धम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) शङ्कुनाखण्डः, प्राप्तजीवनः, सप्तर्षयः, पूर्वशालः, पञ्चगवम्, महाविद्याकरणः, खाद-
तमोदता, अत्राह्वणः, ऊरीकृत्य, प्राचार्यः, व्याघ्री, द्वयङ्गुलम्, कृष्णसखः, पञ्चवपालः,
इक्षुच्छायम् एतेषां निष्पत्तिप्रकारं सम्यक् प्रतिपादयत ।
- (२) अधोर्जङ्गतानां सूत्राणामर्थान् विलिख्य तेषामेकमुदाहरणञ्च देयम्

(क) कर्तृकरणे कृतावहुलम्	(ख) कर्तनं च पूजायाम्
(ग) दिक्स्थले च संज्ञायाम्	(घ) विशेषण विशेष्येण बहुलम्
(ङ) पुरोऽव्ययम्	(च) क्त्वा च
- (३) द्विगुसमासस्य कर्मधारयसमासस्य च लक्षणं विलिख्य तयोरेकमुदाहरणञ्च देयम् ।
- (४) चोरभयम्, पूर्वकायः, अक्षशौण्डः, पञ्चगवधनः, खादकृत्य, अतिमालः, पुण्याहम् एषु
प्रवर्तमानानि विशेषसूत्राणि विलिख्य तेषां कार्याणि च निदिशत ।
- (५) विग्रहवाक्यानि विलिख्यन्ताम्

(क) अकिंचन	(ख) अकुतो भयः	(ग) पर्यध्ययन
(घ) द्वयङ्गुलम्	(ङ) चिन्मात्रम्	(च) उरसिकृत्य

(५) विग्रहानुसारं समस्तपदानि विलिखत

- (क) गुडेन मिश्रा घानाः (ख) पूर्वं कायस्य (ग) भासो जातो यस्य सः
(घ) व्याघ्र इव पुरुषः (ङ) अन्यो राजा
(च) मूलकेन उपदेश भुङ्क्ते (छ) ब्राह्मणानां सेना

(६) वाक्कलहः, पीवंशालः, पञ्चवक्त्रधनः, कपुरुषः, सुपुरुषः, पूर्वरात्रः, स्त्रीसभम्, एतानि पदानि प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि विरचयत ।

(७) अधस्तनानां वाक्यानां समस्तपदानां शोधनीयानि

- (क) भीमसेनस्य पुत्रो घटोत्कचः पितासमो बलवान् बभूव
(ख) कविशिरोमणिलेखनाथो राजसमतः कविरासीत् ।
(ग) हरिप्रसादः स्वप्रियाया उरसिकृत्य पाणिं शंते ।
(घ) शिवरात्रिः सर्वेषां हिन्दूनां कृते पण्यहोऽस्ति ।
(ङ) धार्मिका अवकाशस्य दिनं धर्मसभं गच्छन्ति ।

अथ बहुव्रीहिसमासः

शेषो बहुव्रीहिः (१) २।२।२३

अधिकारोऽयं प्राग्बन्धात् ।

अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४

अनेक प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीही २।२।३५

सप्तम्यन्तं विशेषणं बहुव्रीही पूर्वं स्यात्

हलन्तादन्ताच्च सप्तम्याः संज्ञायाम् ६।३।६

हलन्तादन्ताच्च सप्तम्याः अलक् । कण्ठेकालः । अत एव (२) ज्ञापकादध्यक्षिणपटो बहुव्रीहिः । प्राप्तमदकं यः स प्राप्तोऽन्को = ग्रामः । उद्धरणेऽनङ्गान् । उपहृतं पणू रद । उद्धृतीदना स्यात् । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । (प्राविभ्यो धातुजस्य (३) वाभ्यो वा चोत्तर-पदलोपः) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । (मठोऽस्त्यथानां नार्यो वा चोत्तरपदलोपः) अविद्यमान-पुत्रोऽपुत्रः ।

स्त्रियाः पुं वद्भाषित पुंस्कादन्तः समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४

उक्तं पुस्कात्पर ऊङ्भावी यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीनिङ्गे उत्तरपदे न तु पुरण्या प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ।

(१) उक्तादन्यः शेषः, द्वितीया श्रुतत्यादिना (शास्त्रेण) यस्य विकल्पः (विभक्तेः) विशिष्य समासोक्तः सशेषः = प्रथमान्त इत्यर्थः ।

(२) प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति सप्तम्यन्तस्य तत्र सम्भव एव नास्तीति सप्तम्यन्तस्य 'सप्तमी विशेषणे . . .' इति सूत्रे पूर्वनिपातविधानं व्यर्थं । सदं ज्ञापयति 'भवति व्यधिकरण-पदोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदि'ति । यथा कण्ठेकालः । शरेभ्यो जन्म यस्य स शरजन्मा = कार्तिकेयः ।

(३) प्रादिभ्यः परं यत्र धातुप्रकृतिनां प्रथमान्तं न स्यान्नेन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीही प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः ।

चित्रगुः । रूपवद्भायः । अनूङ् किम् ? वामोरुभायः (१) पूरण्यां तु-

अप्पूरणीप्रमाण्योः ५।४।११६

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीनिङ्ग तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासा गत्रीणां ता कल्याणीपञ्चमा (२) — रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुवद्भाव निषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव (३) । रात्री पूरणीवाच्या (४) चेत्युक्तो-
दाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु

नद्युतश्च ५।४।११३

नद्युत्तरपदादुदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् । पुवद्भावः ।

केशः ७।४।१३

के परेऽणो ह्रस्वः । इति प्राप्ते

न कपि ७।४।१४

ह्रस्वः । कल्याणपञ्चमीरा — पक्षः । अत्र निरोहितावयवभेदस्य (५) पक्षस्यान्यपदार्थ-
तया गत्रिप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रियः । प्रिया ।
मनोज्ञा । कल्याणी । मुभगा । दुभंगा । भवितः । सचिवा । स्वमा । कान्ता । क्षान्ता ।

-
- (१) वामो सुन्दरी ऊरु यस्या इति बहुव्रीहिः । 'सहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूङ् ।
पुंस्त्वनिषेधः । अन्यथा । 'वामोरुभायः' इति स्यात् ।
- (२) इह बहुव्रीही कृते पञ्चमी शब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंस्त्वनिषेधः
अप्, "यस्येति चे" लीकारलोपः ।
- (३) 'स्त्रियाः पुनः' इति सूत्रे अप्पूरणी' इति सूत्रे च प्रधानपूरणी ग्रहणं कर्तव्यमिति
भावः ।
- (४) ननु कल्याणी पञ्चमा रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात् कथं
प्राधान्यम्, बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह— रात्रिः पूरणी वाच्येति । उक्तोदाहरणे
पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्यमानपञ्चमी पदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थमुदायघटकतया
बहुव्रीहिप्रमाण्यपि भवतीति कृत्वा मुख्या भवति इत्यर्थः ।
- (५) रात्रेस्तत्रदेशाभावाद् अप्राधान्यमिति भावः ।

समा । चपना । दुहिता । वाला । वामा । अत्रला । तनया— इति प्रियादयः । (सामान्ये नपुंसकम्) दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्ति ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६।३।३५

तसि गदिष कृत्वमुज्जत्नेषु स्त्रियाः पुंवन् । पणिगणनं कर्तव्यम् । त्र—तसी । तरप्त-
मपौ । चरट्—जानीयरी । कलाब्—देशीयरी । रूपव—पाण्यपौ । थाल् । तिलथ्यनी । एषु परेषु
स्त्रियाः पुवत् । बह्वीषु इति बहुवचनम् । बहव इत्यादि । (त्वतलो गुणवचनम् (१)) शुक्ल-
त्वम् । शुक्लता । (भरयादे तद्धिते (२)) हस्तिनोत्तां सम्भो हास्तिवम् (३) । अहे किम् ?
रौहिणेयः । (कुक्कुट्यादीना मण्डादिषु (४)) कुक्कुटः (५) । मृगपदम् । मृगक्षीरम् ।
काकशावः ।

व्यङ्गमानिनोडच ६।३।३६

पुवत् (६) । एनीवाचरति एतायते (७) । श्येनीवाचरति श्येतायते (८) । दर्शनीयां स्त्रिय
(स्व भिक्षां काञ्चित्) मन्यते दर्शनीयमानिनी (९) ।

न कोपधायाः ६।३।३७

स्त्रिया न पुवत् । पाचिकाभार्य । रमिकाभार्य । मद्विषायते । मद्विषामानिनी ।
(कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् (१०)) नेह । पाकभार्यः (११) ।

- (१) त्वप्रत्यये तल् प्रत्यये च परे णोपसर्जनद्वयवाचिनः पुवत्त्व वक्तव्यमित्यर्थः ।
- (२) ठ भिक्षे तद्धिते परे स्त्रियाः पुवत्त्व वक्तव्यमित्यर्थः । परिगणिते ध्वनन्तर्भावाद्बचनमिदम् ।
- (३) 'अचित् हस्ति धेनोः' इति ठक् ।
- (४) पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः ।
- (५) कुक्कुट्या अण्डमिति विग्रहः ।
- (६) क्यङि मानिनि च उत्तरपदे परत एतयोः पुवत्त्वं स्यादित्यर्थः ।
- (७) एता = चित्रवर्णा । 'वगादिनृवास्तात्' इति डीप् नकारश्च । उपमानादाचारे 'कर्तुः कथञ्च
सलोपश्च' इत्येनीशदशत्वक्यङि 'अकृत्सावंधातुकयो' रिति दीर्घः ।
- (८) श्येतः = श्वेतः । क्यङादि पूर्ववत् ।
- (९) 'मनश्च' इति णिनिप्रत्ययः । उपपदममासः । 'ऋक्षेभ्यः' इति डीप् ।
- (१०) तद्धित संबन्धी वुमबन्धी च न ककारस्तदपधाया स्त्रिया न पुवत्त्वमिति भावः ।
मद्विषायते इति तद्धितकोपधोदाहरणम् । पाचिकाभार्य इति वुमबन्धीकोपधोदाहरणम् ।
- (११) नायं ककारस्तद्धितस्य वृत्त्ययस्य वा किन्तु—उणादिकप्रत्ययोः निपातितः । "अर्भन पृथुवपाका
वयसि" इति सूत्रेण ।

संज्ञापूर्व्योश्च ६।३।३८

अनयोर्न पुवत् । दत्ताभार्यः पञ्चमीभार्यः ।

बृद्धि निमित्तस्य तद्धितस्यारक्तविकारे ६।३।३९

बृद्धिशब्देन विहिता या बृद्धि तद्धेतुर्यं स्तद्धितोऽरक्तविकारायंस्तदन्ता स्त्री न पुवत् ।
स्त्रीभार्यः । रक्तेतु काषायकन्यः । विकारेतु हंसमुद्रिकः (१) ।

स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुवत् । सुकेशीभार्यः (२) । स्वाङ्गात्किम् ?
पटुभार्यः । ईतः किम् ? अकेशभार्यः । (अमानिनोति (३) वक्तव्यम्) सुकेशमानिनी (४) ।

जातेश्च ६।३।४१

न (५) पुवत् । ग्राहणीभार्यः । शूद्राभार्यः ।

संख्ययाव्ययासन्नाद्राधिकसंख्याः संख्येये (६) २।२।२५

संख्येयार्यया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ।

बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात् ५।४।७३

संख्येये यो बहुव्रीहिः स्तस्माद्भुव समामान्तः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः ।
अबहुगणात्किम् ? उपबहवः । उपगणाः ।

ति विशतेडिति ६।४।१४२

विशनेर्भस्य टेलोपो डिति । आसन्नविशाः । विशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविशाः ।
अधिकवत्वारिशाः । द्वौ वा त्रयो वा— द्विताः ।

(१) हंसीत्यत्र 'अनुवात्तादेश्च' इत्यञ्, टिलोपः, प्रादिवृद्धिः 'टिड्वा' इति ङीप् । हंसी
मुद्रिका यस्य ।

(२) सु=शोभना केशा यस्याः सा सुकेशी 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष्, 'स्त्रियाः पुवत्'
इति प्राप्तस्य निषेधः ।

(३) स्वाङ्गाच्चेति निषेधो मानिन् शब्दे परतो न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ।

(४) सुकेशी भग्यते इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, सुपो लुक् ।
पुवस्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः ।

(५) जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्त न पुवत् इत्यर्थः ।

(६) सामानाधिकरण्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्ती वचनम् ।

विज्ञानामान्यन्तराले २।२।२६

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं—
दक्षिणपूर्वा ।

तत्र तेनेदमिति सारूपे २।२।२७

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सारूपोपपदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते
कर्मव्यतिहारे ।

इच्च कर्मव्यतिहारे ५।४।१२७

अन्येषामपि वृत्तयते ६।३।१३७

दीर्घः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं—केशाकेशि (१) । दण्डंश्च दण्डंश्च प्रहृत्येदं
युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ।

तेन सहेति तुल्ययोगे २।२।२८

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्यन्तं तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

वोपसर्जनस्य ६।३।८२

बहुव्रीहेरवयवस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वागतः ।

प्रकृत्याशिषि ६।३।८३

सहशब्दः । स्वस्ति राजे सहपुत्राय सहामात्याय । (अगोवत्स हलेष्विति वक्तव्यम्) सगवे ।
सवत्साय । सहलाय ।

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च ५।४।११३

स्वाङ्गाच्चिन्नः सक्थ्यन्ताद् बहुव्रीहेः पञ्च । दीर्घमक्यः ।

जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ? दीर्घमविय (२) = शकटम् । स्थूलाक्षा (३) = वेणुपट्टि ।
अक्ष्णोर्दंशनादिति वक्ष्यमाणोऽञ् ।

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५।४।११५

प्राभ्या मूर्ध्नः षः स्याद् बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ।

(१) अव्ययत्वात्सुपो लुगिति भावः । एवमप्येऽपि ।

(२) दीर्घे सक्थिनी (सक्थिमदृशी ईषादण्डो यत्येति विग्रहः प्राणिस्थस्यैवाङ्गमंजेति न षच् ।

(३) स्थूलानि अक्षाणि = पर्वग्रन्थयो यस्या इति विग्रहः । अस्वाङ्गत्वादिह न षच् इति भावः ।

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोप्नः ५।४।११७

अप् स्यात् । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५।४।१३८

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादस्य लोपः । व्याघ्रस्येव पादौ यस्य व्याघ्रपात् (१) ।
अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिन इव पादौ यस्य हस्तिपादः । कुसूलपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०

पादशब्दस्य लोपः । द्विपात् । सुपात् ।

उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८

लोपः । उत्काकुत् (२) । विककुत् ।

पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४६

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ।

मुहुद्वहुद्वौ मित्रामित्रयोः (३) ५।४।१५०

मुहुन्मित्रम् । हुहुद्वमित्रः । (नेतृनक्षत्रे अवक्तव्यः (४)) मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः
मृगेनाः = रात्रयः ।

अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५।४।११८

नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् नामिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वान् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामनः ८।४।३

पूर्वपदस्तान्निमित्तात्परस्य नस्य णो नतु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिका यस्य
द्रुणमः । (खुर खराभ्यां (५) बानस्) खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ।

(१) व्याघ्रपादाविव पादौ यस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्ये'ति समासः ।

(२) उन्नतं काकुदं = तालु यस्येति विग्रहः ।

(३) मुहुर्म्प्रां हृदयस्य हृद भावो निपात्यते । णोमनं हृदयं यस्येति विग्रहः ।

(४) नक्षत्रे विद्यमानो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरच् वक्तव्य इत्यर्थः । मृगः मृगशीर्षम् ।
नेता = नायकः ।

(५) खुरखराभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ संज्ञायां नसादेशो वा वक्तव्य इत्यर्थः ।
खुरणाः, खरणाः इत्येव खुरो इव नामिके यस्य, खररूपा नासिका यस्येति
विग्रहः । नसादेशः, पूर्वपदादिति णत्वम्, "अत्वसन्तस्ये"ति दीर्घः ।

उपसर्गचिच (१) ५।४।११६

उन्नसः । (वेप्रो वक्तव्यः (२)) विगता नासिकाऽस्य विग्रः । (रूपच (३)) विख्यः ।

नञ्-दुः-सुभ्यो हलि-सकथ्योरन्यतरस्याम् ५।४।१२१

अच् वा स्यात् । अहल अहलिः । असकथः । अमकथिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् ।

अशक्तः । अशक्तिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेषयोः ५।४।१२२

नञ्दु सुभ्य एव । अप्रजाः । अमेघाः । दुर्मेघाः । सुमेघाः ।

धर्मावनिच् केवलात् ५।४।१२४

केवलपूर्वपदाद्यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् ? परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । परमस्वधर्मः । इच् बर्मेव्यतिहारे- केशाकेशि । सुसलामुसलि ।

प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः (४) ५।४।१२६

प्रजुः । संजुः ।

ऊर्ध्वादिभाषा (५) ५।४।१३०

ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः ।

ऊधसोऽनङ् (६) ५।४।१३१

घनुषश्च ५।४।१३२

घनुरन्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशः । शाङ्गधन्वा (७) ।

-
- (१) प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरन् नासिकाया नसादेशश्च ।
 - (२) वेः परो यो नासिकाशब्दः स प्रादेशम्प्राप्नोतीति भावः ।
 - (३) नासिकायाः रूपादेशश्च भवतीत्यर्थः ।
 - (४) आभ्यां परयोर्नानुषब्दयोर्जुःप्रादेशः स्याद् बहुव्रीहावित्यर्थः ।
 - (५) ऊर्ध्वशब्दात्परो यो जानुशब्दस्तस्य जुरादेशो वा स्याद् बहुव्रीहावित्यर्थः ।
 - (६) ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियाम् ।
 - (७) शाङ्गधनुः शब्दे सकारस्थानङ्, ङकार इत्, अकारउच्चारणार्थः, उकारस्य यण्, दीर्घो नलोपश्चेति भावः ।

वा संज्ञायाम् (१) ५।४।१३३

शतघन्वा । शतघनुः ।

जायाया निङ् ५।४।१३४

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः ।

लोपो व्योर्वलि ६।१।६६

युवतिर्जाया यस्य युवजानिः ।

गन्धस्येदुत् — पूति—सु—सुरभिभ्यः (२) ५।४।१३५

उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः (३) ।

उपमानाच्च (४) ५।४।१३७

पद्मस्येव गन्धोऽस्य—पद्मगन्धिः ।

वयसि वन्तस्य वतु ५।४।१४१

संख्यासुपूर्वस्येत्येव । द्विदन् । चतुर्दन् ।

अग्रान्त—शुद्ध—शुभ्र—वृष—वराहेभ्यश्च ५।४।१४५

एभ्यो दन्तभ्य दन् वा । कुङ्कुमाग्रदन्तः । कुङ्कुमाग्रदन् ।

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१

व्यूढोरस्कः (५) । प्रियसर्पिष्कः (६) । (अर्धान्नजः (७)) अनर्थकम् । नञः किम् ?
अपार्थम् ।

(१) घनुषश्च, इत्युक्तोऽनङ् संज्ञायां वा स्यादित्यर्थः । शतघन्वा = राजविशेषः (स्यधन्तको पाठ्याने प्रसिद्धः) ।

(२) उत्, पूति, सु, सुरभि एतेभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः ।

(३) सर्वेव वायुरिति विज्ञेयम् ।

(४) उपमानवाचि पूर्वपदात्परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ इत्यर्थः ।
सप्तभ्युपमानपूर्वपदस्येति समासः ।

(५) 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् ।

(६) 'हणः वः' इति वत्वम् ।

(७) नञः परो योऽयंशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यादित्यर्थः । अविद्यमानोऽर्थो यस्येति—
अनर्थकम् ।

इनःस्त्रियाम् ५।४।१५२

इयन्ताद् बहुव्रीहेः कप् । बहुदण्डिका (१) = नगरी ।

(अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति) बहुवामिका ।

शेषाद्विभाषा ५।४।१५४

अनुक्तसमासान्ताद् बहुव्रीहेः कच्चा । महायशाः । महयशस्कः । अनुक्तेत्यादि किम् ? व्याघ्रपाद् ।

आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५

कपि ह्रस्वः । बहुमालाकः (२) । बहुमालकः । बहुमालः ।

न संज्ञायाम् ५।४।१५५

शेषादिति प्राप्तः कच् न । विश्वेदेवा अस्य — विश्वेदेवः ।

ईयसश्च ५।४।१४६

ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य — बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते । (ईयसो बहुव्रीहेर्न (३)) बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् ? अतिश्रेयसी (४) ।

वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७

पूजार्थं भ्रातृन्ताञ् कप् । प्रशस्तो भ्राताऽस्य — प्रशस्त भ्राता । सुभ्राता । वन्दिते किम् ? मूर्खं भ्रातृकः । नदृतश्चेति कप् । (सर्वनामसंख्येययोर्बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः) सर्वश्चेतः । द्विशुक्लः । (संख्याया अल्पीयस्या (५)) द्विवा । (द्वन्द्वेऽपि (६)) द्वादश । (वा प्रियस्य (७)) गुडप्रियः । प्रियगुडः । (गड्वादेः परा (८) सप्तमी) गडुकण्ठ । क्वचिन्न । वहेगडु ।

(१) बहुवो दण्डिनो यस्यामिति विग्रहः ।

(२) बहुवो माला यस्मेति विग्रहः । सर्वत्र 'स्त्रियाः पुं वत्' इति पुं वत्वम् ।

(३) ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः ।

(४) श्रेयसी मतिक्रान्त इति तत्पुरुषोऽयमिति भावः ।

(५) न्यूनाधिकवाकसंख्याशब्दानां समासे न्यूनसंख्यायाः पूर्वप्रयोगः इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

(६) इदं वार्तिकं इन्द्रेऽन्न्द्रेऽपि प्रवर्तते इत्यर्थः ।

(७) बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः ।

(८) बहुव्रीहौ योज्येति वक्तव्यमिति शेषः ।

निष्ठा २।२।३६

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व' स्यात् । कृतकृत्यः । (जातिकाल - सुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या) सारङ्गजग्धी । भासजाता । सुखजाता ।

वाहितान्यादिषु २।२।४७

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ।

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. 'कण्ठेकाल.' इति समासप्रक्रिया साधनीयः

उ०— कण्ठेकाल इति लौकिकविग्रहे कण्ठ ङि काल सु इत्यलौकिकविग्रहे अत एव आपकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरिति नियमस्य बलात्, बहुव्रीहिमभासे समामत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि प्राप्ते 'हलदन्तात्सप्तत्याः संज्ञायाम्' इति सप्तम्या अलुकि सोर्लुकि ततः 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वप्रयोगे एकदेशविकृतन्यायेन समुदायात् सौ रुत्वविसर्गयोः 'कण्ठेकालः' इति रूपं सम्पन्नम् ।

प्रश्न २. 'वीरपुरुषको प्राप्तः' इति कया रीत्या सिद्धयति ?

उ०— वीरा. पुरुषा यन्निभन् इति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिमभासे समामत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया सुपो लुकि 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' इति वीरणब्दस्य पूर्वप्रयोगे 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्ते कपि समुदायात्सौ रुत्वे विसर्गे च 'वीरपुरुषकः' इति सिद्धयति ।

प्रश्न ३. 'चित्रगुः' इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— चित्रा गौर्यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा सु गो सु इत्यलौकिकविग्रहे बहुव्रीहिमभासे समामत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि विशेषणशब्दस्य पूर्वप्रयोगे 'स्त्रियाः पुत्रत्' इति पुत्रद्भावे 'एकविकृति चापूर्वेनिपाते' इति गोशब्दस्योपसर्जनत्वे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वे समुदायात्सौ रुत्वविसर्गयोः, 'चित्रगुः' इति रूपं सिद्धम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) पीताम्बरः, हास्तिकम्, रसिका भार्यः, केशाकेशी, सपुत्रः, द्विमूर्धः, कुण्डोष्णी, सुगन्धिः, महायशाः, कृतकृत्यः एतषां साधनप्रक्रियां निपुणं दर्शयत ।

(२) अधोऽङ्कितानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थान् विलिखत

(क) अनेकमन्यपदार्थे ।

(ख) कथङ्कमानिनोश्च ।

(ग) स्वाङ्गाच्चेतः ।

(घ) इच् कर्मव्यतिहारे ।

(ङ) प्रकुर्यादिति ।

(च) उपमानाच्च ।

(३) युवजानिः, व्यूढोरस्कः, विश्वेदेवः, बहुश्रेयसी, प्रियगुडः एषु प्रवर्तमानानि सूत्राणि वा वार्तिकानि विलिखत

(४) अधोऽङ्कितानां समस्तपदानां विग्रहवाक्यानि विलिखत

(क) उपहृतपशुः ।

(ख) अपुत्रः ।

(ग) दण्डादण्ड ।

(घ) दुणसः ।

(ङ) विग्रः ।

(च) शार्ङ्गधन्वा ।

(५) विग्रहवाक्यानुरूपाणि समस्तपदानि विलिखत

(क) प्रपतितः पर्णः ।

(ख) स्त्री प्रमाणी यम्य सः ।

(ग) दशनीया स्त्रिय मन्यते ।

(घ) द्वौ वा त्रयो वा ।

(ङ) प्रशस्तो भ्राता यस्य सः ।

(६) अपुत्रः, दृढभक्तिः, कुक्कुटाण्डम्, सुकेशमानिनी, मुष्टीमुष्टि एतानि पदानि प्रयुज्य पृथक्, पृथक् वक्यानि रचयत ।

(७) अधस्तनवाक्यानां समस्तपदानि शोधयानि

(क) कण्ठकालस्य रुद्रस्य प्रसादात् किं न लभ्यते ।

(ख) न रोचते भृशं मह्यं कुक्कुटघण्डं सुहृद्भर !

(ग) अक्रेषीभार्यः पुरुषो भार्यां दृष्ट्वाऽति खिद्यति ।

(घ) स्वस्ति राजे सपुत्राय इति विप्रो न्यवेदयत् ।

(ङ) पाचिकभार्यः पुरुषः स्वादृशमति सर्वदा ।

अथ द्वन्द्वसमासः

चार्थे द्वन्द्वः २।२।२६

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेत्तरेतरयोगसमाहारा-
श्चार्थाः । तत्रेश्वरं गुहं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः = समुच्चयः ।
भिक्षामटं गां चानयेति अन्यतरस्यानुषङ्गकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरनामध्व्यात् समासो न ।
घवच्छदिरो छिन्धीति मिलितानामन्वयः = इतरेतरयोगः । संज्ञापरिभाषमिति समूहः =
समाहारः ।

राजदन्तादिषु परम् २।२।३१

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा = राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः । अर्थधर्मौ ।
धर्माधी । दम्पती । जम्पती । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च वा निपात्यते । ब्राह्म-
तिगणोऽयम् ।

द्वन्द्वे चि २।२।३२

द्वन्द्वे चिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिहरौ ।

अजाद्यद्वन्तम् २।२।३३

ईशकृष्णौ ।

अल्पाक्षतरम् (१) २।२।३४

शिवकेशवौ । (ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण) हेमन्त - शिशिर - वसन्ताः ।
कृत्तिकारोहिण्यौ समाक्षराणां किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ (लघ्वक्षरं (२) पूर्वम्) । कुशकाशम् ।
(अभ्याहितं च) तापसपर्वतौ । (वर्णानामानुपूर्व्येण) । ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्-शूद्राः ।
(भ्रातृज्यैषसः) । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य-सेनाङ्गानाम् २।४।२

एषा द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् (३) । मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् ।

(१) अल्पसंख्याकं पद द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(२) लघु अक्षरम् = अच् यस्य तत् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(३) पाण्योः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः । एवं मार्दङ्गिकवैणविकयोः समाहारः ।

रथिकानामश्वारोहाणां च समाहारः इति विग्रहः । समाहारे एकत्वं नपुंसकत्वं च ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् २।४।५

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या एषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदक्रमकम् (१)

जातिरप्राणिनाम् २।४।६

प्राणिवर्ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशकुलि (२) । प्राणिनां तु विट्शूद्राः ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः २।४।७

प्रायवर्जं नदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत् । उध्यश्च इरावती च उध्येरावति । गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रञ्च कुरुकुरुक्षेत्रम् ।

क्षुद्रजन्तवः २।४।८

एषां द्वन्द्व एकवत् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः ।

एषां च विरोधः शास्त्रवतिकः २।४।९

प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याधम् । काकोलूकम् । इत्यादी परस्वादिभाषा वृक्षेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् २।४।१०

अवहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्वः प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद् बहिष्कृतानां तु चण्डाल-मृतपाः ।

गवाश्चप्रभृतीनि च २।४।११

यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । गवाश्चम् । वासीदासम् इत्यादि ।

विभाषा वृक्ष-मृग-तृण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकून्यश्च-धडव-पूर्वापराधरोत्तराणाम् २।४।१२

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वोऽश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयञ्च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षान्यग्रोधम् । प्लक्षान्यग्रोधाः रुरुपृषताम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुक्रबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । (फल-सेना

(१) पदान्यधीयते पदकाः, क्रमानधीयते क्रमका "क्रमादिभ्यो वुन्" तेषां समाहार इति विग्रहः ।

(२) धानाश्च शकुल्यश्च तेषां समाहारः, जातिवाचित्वादेकत्वम्, नपुंसकत्वाद् ह्रस्व इति भावः ।

वनस्पति-मृग-शकुनि-सूत्रजन्तु-खान्य-तृणानां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवदिति वाक्यम्) बदराणि
चामलकानि च बदरामलकम् । नेह(१) बदरामलके । रथिकाश्वारोहावित्यादि ।

न दधि-पय-आदीनि २।४।१४

न एकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबहिषी(२) । निपातनाद् दीर्घः । ऋक्सामे(३) ।
वाङ्मनसे ।

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ६।३।२५

विद्यायोनिर्बन्धवाचिना ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे । होतापोतारी । माता-
पितरौ । पुत्रे इत्यनुवृत्तेः-पितापुत्री ।

देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६

इहोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ् । मित्रावरुणी । (वायोः प्रयोगे प्रतिषेधः) अग्निवायू ।
वाय्वग्नी ।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६।३।२७

देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

अग्नेः स्तुत्-स्तोम-सोमाः ६।३।२८

अग्नेः परेषामेषां सस्य च समामे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी ।
अग्नीवरुणी ।

इव वृद्धौ ६।३।२९

वृद्धमित्युत्तरपदे अग्नेरिथादेशो देवताद्वन्द्वे । अग्नीषवसौ देवते अस्य आग्निमादत्तं कर्म ।
अग्नीवरुणी देवते अस्य आग्निवारुणम्, देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः ।
(विष्णो न (४)) आग्नावैष्णवम् ।

दिवो द्यावा ६।३।२९

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ ।

मातरपितरावुबीचाम् ६।३।३०

उदीचा किम् ? मातापितरौ (५) ।

(१) बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वाभावान्न 'जातिरप्राणिना' मित्येकत्वम् ।

(२) इध्मम्=समित् च बहिषचेति विग्रहः । इध्मशब्दस्य निपातनाद् दीर्घः ।

(३) ऋक् च साम च, वाक् च मनश्चेति विग्रहौ । उभयत्रापि 'अचतुर' इत्यादिनाञ्च समासान्तः ।

(४) विष्णुशब्दे पदे अग्नेरिकारोनेति वन्यक्तमित्यर्थः ।

(५) उदीचा मतेऽनङ् । तदभावे 'आनङ् ऋत' इत्यानङ् ।

द्वन्द्वाच्च-इ-ए-हान्तात्समाहारे ५।४।१०६

चवर्गान्ताद् इ-ए-हान्ताच्च द्वन्द्वाद् टच् समाहारे । वाक्त्वचम् । त्वक्स्त्रजम् । क्षमीदुषदम् । वाक्स्त्वषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् ? प्रावृट्क्षरदौ ।

॥ इति द्वन्द्वसमासः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. 'धवखदिरौ' इति सम्यक् साधयत

उ० - धवश्च खदिरश्च 'धवखदिरौ' इत्यत्र इतरेतरयोगत्वात् 'चार्ये द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वसमासे सुपो लुकि विभक्तिकार्ये च कृते 'धवखदिरौ, इति सिद्धयति ।

प्रश्न २. 'धानाशष्कुलि' इति कथं सिद्धयति ?

उ० - धानाश्च शष्कुल्यश्च ताषां समाहार इति विग्रहे 'चार्ये द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वसमासे समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां जसो लुकि 'जातिरप्राणिनाम्' इति एकवद्भावे ततः सौ नपुंसकत्वेन द्वस्वे सोर्लुकि धानाशष्कुलि इति सिद्धयति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) 'चार्ये द्वन्द्वः' इत्यत्र चार्याः प्रदर्शयन्ताम् ।
- (२) हरिहरौ, पाणिपादम्, गोव्याघ्रम्, बहुरामलकम्, भतापितरौ, छात्राभूमी, वाक्त्वचम् एषु प्रयोगेषु समासकार्याणि सम्यक् दर्शयत ।
- (३) निम्नादिकतप्रयोगेषु एकवद्भावविधायकानि सूत्राणि विलिखित
(क) पाणिपादम् । (ख) कुक्षेत्रम् । (ग) दासीदासम् ।
(घ) रथिकाश्वारोहम् । (ङ) तस्मायस्कारम् ।
- (४) अथोऽदिकतानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थान् विलिखत
(क) सुद्रजन्तवः । (ख) न दधिपय आदीनि । (ग) आनङ्ग श्रुतो द्वन्द्वे । (घ) अग्ने स्तुत्स्तोमसोभाः । (ङ) इद् वृद्धी ।
- (५) अधस्तनवाक्यानां समस्तपदानि शोधनीयानि
(क) पाण्डुनन्दनौ अर्जुनयुधिष्ठिरौ श्रीकृष्णस्य परम भक्तौ आस्ताम् ।
(ख) अहो ! प्रभावस्तपस्विनो यद् गोव्याघ्रौ सहैव जलं पिबतः ।
(ग) हरिप्रसादस्य पुत्री रामहरी इदानीं सम्यक् न पठतः ।
(घ) तौ पितृपुत्री सदैव मन्दिरं गच्छतः ।

अथैकशेषः

(विरूपाणामपि समानार्थानाम् (१)) वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डी । कुटिलदण्डी ।

बृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः १।२।६५

यूनासहोक्ता गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चैतयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ (२) । बृद्धः किम्? गर्गगार्ग्यायणी (३) । यूना किम्? गर्गगा-
र्यौ (४) । कृत्स्नं किम्? गार्ग्यवात्स्यायनौ (५) ।

स्त्रीपुं वक्ष्य १।२।६६

यूना सहोक्ता बृद्धास्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गीः ।

पुमान् स्त्रिया १।२।६७

स्त्रिया सहोक्ता पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हसश्च हंसी ।

भ्रातृपुत्री स्वसृदुहितृभ्याम् १।२।६८

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ।

नपुंसकमनपुसकनैकवच्चान्यतरस्याम् १।२।६९

अक्लीबेन सहोक्ता क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्तल्लक्षण (६) एव विशेषश्चेत् ।
शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्ल वस्त्रम्, तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

(१) एकार्थत्वे विरूपाणामप्येकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः ।

(२) गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतमेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो
गार्ग्यशब्दः शिष्यते— इति भावः ।

(३) अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावा-
न्नैकशेष इति भावः ।

(४) अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो
न शिष्यते, यूना सहोक्त्या अभावादिति ।

(५) अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य
गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वाभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यते
इति भावः ।

(६) नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यश्चेदित्यर्थः ।

पितामात्रा (१) १।२।७०

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ ।

इवशूरः इवश्रुवा १।२।७१

सहोक्तौ वा शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रुश्वशुरौ ।

त्यदादीनि सर्वेनित्यम् १।२।७२

सर्वेः सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । (त्यदादिना त्रियः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते) स च यश्च यौ । (पूर्वशेषोऽपि दृश्यते) इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । (त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि) साच देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्तश्च तानि ।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतर्कणेषु स्त्री १।२।७३

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । गाव इमां (२) । ग्राम्येति किम् ? हरव (३) इमे । पशुग्रहण किम् ? ब्राह्मणा (४) । सङ्घेषु किम् ? एतौ गावौ । अतर्कणेषु किम् ? वत्सा इमे । (अनेकशफोष्विति वाच्यम्) अश्वा इमे ।

॥ इत्येकशेषः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. पुत्री इत्यत्र एकशेषसमासकार्यं दर्शयत

उ० — पुत्रश्च दुहिता च इति विग्रहे 'चार्ये द्वन्द्वः' इति समासे समासत्वात् प्रातिपदिक संज्ञायां सुपो लुकि 'भ्रातृपुत्री स्वसुदुहितृभ्याम्' इति एकशेषे अर्थात् पुत्रशब्दस्य शेषे एकदेश-विकृतन्यायेन प्रथमाया द्विवचने तौ विभक्तौ विभक्तिकार्ये च पुत्री इति ।

प्रश्न २. पितरौ, मातापितरौ इति रूपद्वयं संसाधयत

उ० — माता च पिता च इति विग्रहे 'चार्ये द्वन्द्वः' इति इतरेतरयोगे द्वन्द्वसमासे 'पितामात्रा' इति विकल्पेन एकशेषे अर्थात् पितृशब्दस्य शेषे पितृशब्दात् प्रातिपदिक संज्ञाया प्रथमाद्विवचने पितरौ इति रूपं सिद्धम् । एकशेषाभावे 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इति आनङ्कादेशे प्रथमाद्विवचने मातापितरौ इति च सिद्धम् ।

(१) 'पुमान् स्त्रिया' इत्यत्र सरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ती वचनमिदम् विकल्पार्थञ्च ।

(२) 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतद् बाधित्वा स्त्री शिष्यते इति भाषः ।

(३) हरः = कृष्णारव्योमृगः । अग्राम्यपशुत्वात् स्त्री शिष्यते ।

(४) अपशुत्वात् स्त्री शिष्यते । ब्राह्मणी च ब्राह्मणाश्चेति विग्रहः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) गार्ग्यो, हंसो, हवश्वरो, यो, तौ एषु एकशेषसमासकार्याणि सम्यक् दर्शयत ।

अथोऽङ्कितानां सूत्राणामर्थान्, उदाहरणानि च लिखत

(क) स्त्रीपुंवच्च । (ख) पुमान् स्त्रियाः । (ग) पितामात्रा ।

(घ) त्यदादीनि सर्वानित्यम् (ङ) ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

(२) विग्रहानुसारं क्वाणि बिलिखत

(क) वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च ।

(ख) भ्राता च स्वसा च ।

(ग) पुत्रश्च दुहिता च ।

(घ) तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्तश्च ।

अथ समासान्ताः

ऋवपूरब्धूः पथासानक्षे ५।४।७४

ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः, अक्षे या धूस्तदन्तस्य न । अर्धर्चः । (अनुच-
बह्वृचा वध्येतयैव (१)) नेह । अनुकृसात् । बह्वृक् = सूक्तम् । विष्णुपुरम् । विमलापं = सरः ।

द्वयन्तरुपसर्गोभ्योऽपईत् (२) ६।३।६७

द्वीपम् (३) । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । (अवणन्ताद्वा (४)) प्रेपम् । प्रापम् ।

ऊदनोर्देशे (५) ६।३।६८

अनूपोदेशः । राजधुरा । अक्षेतु-अक्षधूः । दृढ धूरक्षः । सखिपयः । रम्यपथो देशः ।

अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमनः ५।४।७५

प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अवलोमम् । (कृष्णोदक्पाण्डुसंख्या-
पूर्वाया भूमरजिष्यते) । कृष्णभूमः । उदभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः । त्रिभूमः = प्रासादः ।
(संख्याया नदी गोदावरीभ्यां च) पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागा
दन्यत्रापि-पथनाभः ।

अक्षणोऽदर्शनात् ५।४।७६

अचक्षुः पर्यायादक्षणोऽच् स्यात् । गवामक्षीव गवाक्षः ।

अवतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रोपुंस-धेन्वतडुहर्कसाम - भ्रुव - वाङ्मनसाक्षि भ्रुव
बारगवोर्वण्ठीव-पदण्ठीव नक्तन्दिब-रात्रिन्दिवाहर्विव-सरजस-निःश्रेयस-पुरुषायुष-
द्वघायुष - त्र्यायुषर्ग्यजुष-जातोक्षमहोक्ष-वृद्धोक्षोपशुन-गोष्ठश्वाः ५।४।७७

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वारि

(१) अविद्यमाना ऋचो यस्येति विग्रहः । अनुचः = केवलयजुरश्चेता । बहव ऋचो यस्येति
बह्वृचः = ऋक्शाखी ।

(२) द्वि-अन्तर्-उपसर्ग-एतेभ्यः परस्याप्यशब्दस्याऽप्रत्ययान्तस्याऽकारस्य ईत्स्यादित्यर्थः ।
'आदेः परस्य' ।

(३) द्वयोः पार्श्वयोर्गता आपो यस्मिन् । अन्तर्गता आपो यत्र । प्रतिकूला आपो यस्मिन् ।
सङ्गता आपो यत्र-इति विग्रहाः ।

(४) अवणन्तादुपसर्गात्परस्याऽपस्य (अप्रत्ययान्तस्य) ईत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः ।

(५) अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद् देशे । ईत्वापवादः ।

अस्य-अचतुर । विगतानि चत्वार्यस्य-विचतुरः । मुचतुरः । (अ्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते) त्रिचतुराः ।
चतुर्णां समीपे-उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे ।
वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च-अक्षिभ्रुवम् (१) । दाराश्च गावश्च-दारगवम् । उरू च
अष्टीवन्तौ च-ऊर्वष्टीवम् (२) । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पदभावः ।
नक्तं च दिवा च-नक्तान्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ।
अहनि च दिवा च-अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति
साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः=पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव ।
नेह-निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायु- पुरुषायुषम् । ततो द्विगु । द्विषायुषम् । त्रिषायुषम् । ततो
द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपम्-
उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठेश्वा गोष्ठश्वः ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५।४।७८

अच् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । (पत्यराजभ्यां (३) च) । पत्यवर्चसम् (४) ।
राजवर्चसम् ।

अव-समन्धेभ्यस्तमसः (५) ५।४।७९

अवतमसम् । संतमसम् । अन्धतमसम् ।

अन्ववतप्ताग्रहसः ५।४।८१

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् (६) ।

प्रतेहरसः सप्तमीस्थात् (७) ५।४।८२

उरसीति प्रत्युत्सम् ।

(१) प्राण्यङ्गत्वादेकत्वम् ।

(२) ऊरू=सक्थिनी, अष्टीवन्तौ=जानुनी ।

(३) आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दस्तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः ।

(४) पत्नं=मांसं ग्रहंतीति पत्यः=मांसभोजी, तस्य वर्चः इति विग्रहः ।

(५) अव-सम्-अन्धः एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः ।

(६) तप्तं रह इति विग्रहः ।

परेणानधिगम्यं हि यद्रहो बद्धितप्तवत् ।

तप्तञ्च तद्रहश्चेति तप्तप्तरहसं विदुः ॥ (पाणिनीयमत् दर्पणे ।)

(७) सप्तम्यर्थबोधोक्तकात्प्रतेः परो य उरश्शब्दस्तस्मादच् इत्यर्थः ।

अनुगवमायामे ५।४।८३

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं=यानम् । यस्य चायाम् इति समासः ।

उपसर्गावध्वनः (१) ५।४।८५

प्रगतोऽध्वानं-प्राध्वो रथः ।

न पूजनात् ५।४।८६

पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव-नेह परमराजः ।

किमः क्षेपे ५।४।७०

समासान्तो नेत्यर्थः । कुत्सितो राजा । किं राजा । किं सखा । किं गौः ।

नञ्जास्तत्पुरुषात् (२) ५।४।७१

अराजा । तत्पुरुषात् किम् ? अधुरं अकटम् ।

अप्यो विभाषा ५।४।७२

अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अप्यो देशः ।

॥ इति समासान्ताः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. त्रिभूयः प्रासादः इत्यत्र समासप्रकारं दर्शयित्वा ससूत्रं समासान्तप्रत्ययो दृश्यताम्

उ० - त्रिभूयः प्रासादः इत्यत्र तिलो भूभयो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहि समासे 'कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' इति वार्तिकेन अच् प्रत्यये 'यस्येति च' इतीकारलोपे रूपं सिद्धम् ।

प्रश्न २. स्त्रीपुंसौ इत्यत्र को विग्रहः, कः समासः कोन सूत्रेण समासान्त प्रत्ययो भवतीति च प्रदर्शयताम्

उ० - स्त्रीपुंसौ इत्यत्र 'स्त्री च पुमांश्च' इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे 'अचतुर' इति सूत्रेण अन्वत्यये रूपं सिद्धम् ।

(१) उपसर्गात्परो योऽध्वन् शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः ।

(२) नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात्समासान्तो नेत्यर्थः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) अन्तरीपम्, पद्मनाभः, गवाक्षः, बभ्रुवर्चसम्, प्रोज्झा रथः, सुराजा एषु समासान्त-कार्याणि प्रदर्शयत ।
- (२) 'अचतुरविचतुर—' इत्यादिसूत्रं सोदाहरणमविकलं विलिखत ।
- (३) अर्धर्चः, अनुलोमम्, राजवर्चसम्, किं गौः एषु प्रवर्तमानानि विशेष सत्राणि तेषां कार्याणि च दर्शयत ।
- (४) निग्रहवाक्यानि विलिखत
(क) द्वीपम् (ख) प्रापम् (ग) विचतुरः (घ) प्रत्युरसम् (ङ) किं सखा ।
- (५) अघस्तनामां सूत्राणामुदाहरणानि देयानि
(क) ऊदनोर्देशे (ख) अघ् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः (ग) किमःक्षेपे (घ) नञास्तत्पु-
रुषात् (ङ) पचो विभाषा
- (६) प्रतिलोमम्, अर्हाश्चम्, मिःश्वेयसम्, गोष्ठश्चः, अपथम् एतानि पदानि प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि विरचयत ।

अथालुक्समासः

अलुगुत्तरपदे ६।३।१

इत्यधिहृत्य (१) ।

ओजःसहोऽम्भस्तमस (२) स्तृतीयायाः ६।३।३

ओजसा कृतमित्यादि (३) । (अञ्जस उपसंस्थानम् (४) । अञ्जसाकृतम् ।

आत्मनश्च ६।३।६

तृतीयाया अलुक् । (पूरणे इति वक्तव्यम्) पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः ।

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ६।३।७

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ।

परस्य (५) च ६।३।८

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । हलदन्तादितिङ् रलुक्, त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अरष्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । (हृद्युभ्यां च (६)) । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

मध्यादगुरौ ६।३।११

मध्यगुरुः । (अन्ताच्च) अन्तेगुरुः ।

अमूर्ध—मस्तकात् स्वाङ्गावकामे (७) ६।३।१२

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम्? मूर्धशिखः । अकामे किम्? मुखेकामोऽस्य मुखकामः ।

(१) नार्यविधिः 'राजपुरुषः' इत्यादाविति प्रसङ्गात् । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याधार-
भ्यसामर्थ्याच्च । किन्तु पदद्वयमधिक्रियते ।

(२) ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस् एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः ।

(३) 'कर्तुंकरणे कृता' इति समासः ।

(४) अञ्जशब्दात्तृतीयाया अलुक् उपसंस्थानमित्यर्थः ।

(५) वैयाकरणाख्याया परशब्दस्यापि चतुर्थ्या अलुगित्यर्थः ।

(६) हृच्छब्दाद् दिव् शब्दाच्च सप्तम्या अलुक् वक्तव्य इत्यर्थः ।

(७) मूर्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गावकात्सप्तम्या अलुक् स्यान्नतु कामशब्दे उत्तरपदे— इत्यर्थः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् (१) ६।३।१४

स्तम्भेरमः । कर्णेजपः ।

शय-वास-वासिष्वकालात् ६।३।१८

वाऽलुक् । खेयः, खयः । ग्रामेवासः, ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी ।

वष्टा आक्रोशे ६।३।२१

चोरस्य कुलम् । आक्रोशे किम्-? आह्वणकुलम् । (वाग्बिषयव्युत्थो युक्ति-वष्ट-हरेषु) वाचोयुक्तिः । विशोदण्डः । पश्यतोहरः । (आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च (२)) । (देवानां प्रिय इति च मूर्खे) अन्यत्र देवप्रिय । (घोष-पुच्छ-लाङ्गुलेषु शुनः) । (शुनः शेषः (३) । शुनः पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । (बिषहण वासे) दिवोदासः ।

ऋतो विद्या- योनिसम्बन्धेभ्यः ६।३।२३

होतुरन्तेवासी (४) ।

विभाषा स्वसु- पत्योः ६।३।२४

ऋदन्तावष्टावाऽलुक् स्वसुपरयोः परयोः ।

मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ८।३।८५

स्वसुः सस्य षः समासे । मातुः ष्वसा । मातुः स्वसा । पितुः ष्वसा । पितुः स्वसा । लुक्पक्षे तु-

मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८५

स्वसुः सस्य षः समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।

॥ इत्यलुक्समासः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १ 'युधिष्ठिरः' इति कथं निष्पद्यते ?

उ० 'युधि स्थिरः' इति लौकिकविग्रहे युध् इ स्थिर स इत्यलौकिकविग्रहे सप्तमीयोग-विभागात् समासे, समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुकि प्राप्ते 'हलदन्तात् सप्तम्याः

(१) तत्पुरुषे संज्ञायां बहुलमलुक् स्यात्सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे- इत्यर्थः ।

(२) अमुष्यापत्यमामुष्यायणः, नडादित्वात्फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः अमुष्यपुत्रिका, मनोज्ञादित्वाद् बृञ् । एवम् अमुष्यकुलिका ।

(३) एता ऋचिविशेषाणां संज्ञा ।

(४) इदं विद्यासम्बन्धवाचिनः- उदाहरणम् । योनिसम्बन्धवाचिनस्तु 'पितुरन्तेवासी' इति बोध्यम् ।

संज्ञायाम्' इति ङेरलुकि सुपो लुकि उपसर्जनत्वे प्राक्प्रयोगे युधि स्थिर इति जाते
'आदेशप्रत्यययोः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते गवि युधिभ्यां
स्थिरः इति सस्य षत्वे टुत्वे एकदेशविकृतन्यायेन समुदायात् सौ रुत्वविसर्गयोः युधिष्ठिरः'
इति रूपं सिद्धम् ।

प्रश्न २. 'खेशयः' इति कथं सिद्धयति ?

उ० 'खे शयः', इति विग्रहे सप्तमीयोगविभागात् समासे समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपो
लुकि प्राप्ते 'शयवास वासिष्वाकालात्' इति वैकल्पिके ङेरलुकि सोर्लुकि ततः समुदायात्सौ
रुत्वविसर्गयोः 'खेशयः' इति लुकि तु 'खशयः' इति सिद्धयति ।

प्रश्न ३. 'मातृष्वसा' इति कया रीत्या सिद्धयति ?

उ० मातुः स्वसा इति लौकिके मातु इन्स् स्वसु सु इत्यलौकिके च विग्रहे षष्ठी समासे
समासत्वेन सुपो लुकि प्राप्ते विभाषा स्वसुपत्योः' इति पाक्षिके ङसोऽलुकि सोर्लुकि 'मातुः
पितृभ्यामन्यतरस्याम्' इति सस्य षत्वे समुदायात् सौ विभक्तिकार्ये च मातुःष्वसा इति,
लुकि तु 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति सत्वे मातुःस्वसा इति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः :

- (१) गविष्ठिरः, हृदिस्पृक्, आत्मनेपदम्, कर्णेजपः, वाचोयुक्तिः, पश्यतोहर, द्विबोवासः,
होतुरन्तेवासी, पितुःष्वसा एषु अलुक्समासकार्याणि सभ्यम् दर्शयत ।
- (२) अधोऽङ्गिकतानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थान् विलिखत
(क) परस्य च (ख) मध्याद् गुरी (ग) तत्पुरुषे कृतिमद्गुलम् (घ) षष्ठ्या
आक्रोशे (ङ) विभाषा स्वसुपत्योः
- (३) अधोर्निर्विष्टानां वातिकानां प्रवृत्तिस्थलं निरूपयत
(क) मञ्जस उपसंख्यानम् (ख) परस्य च (ग) अन्ताच्च (घ) देवानां प्रिय
इति मूर्खे (ङ) शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शूनः
- (४) हृदिस्पृक्, उरसिलोमा, वेवप्रियः, स्तम्भेरमः चौरस्य कूलम् एतानि पदानि प्रयुज्य पुथक्
पुथक्, वाक्यानि रचयत ।
- (५) अधो बलेषु वाक्येषु अलुक्समासान्त पदानि शोधनीयानि
(क) महात्मनां वचनं सत्यं हृत्स्पृक् च भवति ।
(ख) चतुरस्य वाक्युक्तिः सर्वान् मोहयति ।
(ग) पश्यद्गहरं वणिजं दुष्ट्या को न कुप्यति ।
(घ) उरोलोमानं नरं शीतो वायुरपि भृशं न बाधते ।
(ङ) महाकविः कालिदासोऽपि विवाहपूर्वं निरक्षरो देवप्रिय भासीत् ।

अथ समासाश्रयविधयः

घ-रूप-कल्प-चेलङ्-ब्रुव-गोत्र-मत-हृतेषु द्वयोऽनेकाचो ह्रस्वः ३।४।४३

भाषितपुंस्काद्योऽपी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् । घरूपकल्प प्रत्यये चेलङादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा (१) । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रुवः पचाद्यचिबन्धादेशगुणयोरभावो निपास्यते । रूपः किम् ? दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् ? आमलकीतरा (२) । कुवलीतरा ।

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ६।३।४४

अक्यन्तनद्याः क्यन्तैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । (कृन्तघान (३)) लक्ष्मीतरा ।

उगितश्च ६।३।४५

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा (४) । ह्रस्वाभाव पक्षे पुंवत् (५) । विद्वत्तरा ।

पादस्य पदाऽऽज्याति गोपहृतेषु ६।३।४६

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्तादेशः स्यात् । पादाभ्या अजतीति पदाजि । पदाति । 'अज्यतिभ्यां पादे च' इतीप्प्रत्ययः । पदगः । पदोपहृतः ।

पद् यत्यतदर्थे ६।३।४७

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति । पादो विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । विध्यत्यधनुषेति यत् । अतदर्थे किम् ? पादार्थमुदकं = पाद्यम् । पादार्थाभ्यामिति यत् ।

(१) 'तसिलादिषु' इति पुवद्भावस्तु न, 'जातेष्वे' ति निषेधात् ।

(२) आमलकी कुवलीशब्दयोर्वक्षदाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् भाषितपुंस्कात्त्वाभावेन न ह्रस्व इति भावः ।

(३) कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वोनेति वक्तव्यमित्यर्थः ।

(४) 'विदे. शतुर्वंसुः' इति वसुप्रत्यय, उगिदन्तत्वाद् उगितश्चे' ति ङीप्, वसोः सम्प्रसारणम् ।

(५) 'तसिलादिषु' इत्यनेन ।

उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।५७

उत्तरपदे । उदमेघः । (उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्) क्षीरोदः ।

पेषं-वास-वाहन-धिषु-च ६।३।५८

उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिषटः ।

एकह्लादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् (१) ६।३।५९

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकैति किम् ? उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम् ? उदकपर्वतः ।

मन्थीवन-सक्तु-बिन्दु-वज्र-भार-हार-वीवध-गाहेषु च (२) ६।३।६०

उदमन्थः । उदकमन्थः । उदोदनः । उदकोदनः ।

इको ह्रस्वोऽङ्घो गालवस्य ६।३।६१

इगन्तस्याङ्घन्तस्य ह्रस्वो वा उत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणी पुत्रः । इकाः किम् ?
रमापतिः । अक्यः किम् ? गौरीपतिः ।

ध्यङ्कः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६।१।१३

ध्यङ्कन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योः परतः ।

सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९

दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः-कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः ।

इष्टकेषीकामालानां चित-तुल-भारिषु ६।३।६५

इष्टकादीनां तदन्तानां च चितादिषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् ।
इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारि । उत्पलमालभारि ।

ज्योतिर्जनपद-रात्रि-नाभि-नाम-गोत्र-रूप - स्थान - वर्ण - वयो - वचन-
बन्धेषु ६।३।८५

समानस्य सः । सज्योतिः ।

(१) ह्रस्वस्य एकैकवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्यं = पूरणा-
हम् (कुम्भादि) । असंयुक्त ह्लादौ पूरयितव्यवाचके-उत्तरपदे परे उदकस्य 'उद' इत्यादेशः
स्यादित्यर्थः ।

(२) उदकस्य-उदादेशोवेति शेषः ।

चरणेब्रह्मचारिणि ६।३।८६

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सञ्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणेः = शाखा । ब्रह्म = वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति = ब्रह्मचारी । सत्रह्यचारी इत्यादि ।

तीर्थे ये ६।३।८७

यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः । सतीर्थ्यः = एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः ।

विभावोदरे ६।३।८८

सोदर्यः । समानोदर्यः ।

दृग्-दृश-वतुषु ६।३।८९

सदृक् । सदृशः । (दृक् च) सदृजः ।

इवं किमोरोशकी ६।३।९०

दृग्दृशवतुषु । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । (दृक् च) ईदृजः । कीदृजः ।

अवष्टायतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशी राशास्थास्थितोत्सुकोति-कारक-रागच्छेषु ६।३।९१

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यद्वृत्तिः । अन्यद्रागः । अवष्टीत्यादि किम् ? अन्यस्यान्येन वाशीः । अन्याशी । (कारके छे च नायं निषेधः) अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः ।

अर्थे विभाषा ६।३।१००

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ६।३।१०१

मजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदशम् । तत्पुरुषे किम् ? कूष्टो = राजा । (चौ च) कत्तयः ।

रयववयोश्च ६।३।१०२

कद्वयः । कद्वदः ।

तृणे च जातो ६।३।१०३

कत्तुणम् ।

का पठ्यक्षयोः ६।३।१०५

कापथम् । काक्षः ।

ईषदर्थे ६।३।१०५

ईषज्जलं—काजलम् ।

विभाषा पुरुषे ६।३।१०६

कुपुरुषः । कापुरुषः ।

कवं चोष्णे ६।३।१०७

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०८

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । पृषत उदरं पृषोदरम्, तलोपः ।
बारिवाहको बलाहकः, पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

‘भवेद्वर्णगमाद्वंसः (१) सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥’

मती बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।११६

दीर्घः स्यात् । अमरावती । अनजिरादीनां किम् ? अजिरवती । बह्वचः किम् ? त्रीहिमती ।
संज्ञायामित्येव । नेह, वलयवती ।

शरादीनां च ६।३।१२०

शरावती ।

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ६।३।१२२

परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् ? निषादः ।

(१) वर्णगमादिति— हन् धातोः पचाद्यचि सगागमे, तस्य ‘नश्चा पदान्तस्ये’ ति अनुस्वारः,
हसि— इति रूपम् । वर्णविपर्ययात्— हिंसि हिंसायामित्यतः पचाद्यचि, इदित्वाभ्रम्,
नश्चेत्यनुस्वारः, हकारसकारयोर्विपर्यये सिंह इति रूपम् ।

गूढ आत्मा इति विग्रहे उत्तरपदादे रकारस्य उकारे पूर्वपरयोः ‘आद्गुणः’ इति गुणे गूढोत्मा
इति रूपम् । पृषत उदरमित्यत्र तकारलोपे, आद्गुणे पृषोदरम् इति ।

नरे संज्ञायाम् ६।३।१२६

विश्वानरः ।

मित्रे चर्वो ६।३।१३०

विश्वामित्रः । (शुनो वन्त-वंष्टा-कर्ण-कुन्द-धराह-मुच्छ-पदेषु दीर्घो वाच्यः) श्वावन्तः ।

प्रनिरन्तः शरेक्षु-प्लक्षाम्र-कार्ण्य-खदिर-पीयूषाभ्योऽ संज्ञायामपि ८।४।५

एभ्यः परस्य वनस्य नस्य गत्वम् । प्रवणम् ।

विभाषोषधि-वनस्पतिभ्यः ८।४।६

दूर्वावणम् दूर्वावनम् । शिरीषवणम्, शिरीषवनम् । (द्वयच् त्रयश्चभ्यामेव) नेह, देवदाह-वनम् । (हरिकाविभ्यो न) हरिकावनम् । गिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् ८।४।८

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्वाग्निमित्ताद्वाहनस्य नस्य गत्वम् । उक्षुवाहनम् । आहिता-त्किम् ? इन्द्रवाहनम् ।

पानं देशे ८।४।९

पूर्वपदस्थाग्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णः । क्षीरं पान येषां ते क्षीरपाणाः = उशीनराः । सुरापाणाः = प्राच्याः ।

वा भावकरणयोः ८।४।१०

क्षीरपानम्, क्षीरपाणम् ।

प्रादिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ८।४।११

पूर्वपदस्थाग्निमित्तात्परस्य एषु स्थितभ्य नस्य णो वा । माधवापिणो । भीहिवापाणि । माधवापेण । पक्षे माधवापिनाक्त्यादि ।

कुमति च ८।४।१३

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

पदव्यवायेऽपि ८।४।३८

णत्वं न । माधकुम्भवापेन । (अतद्धित इति वक्तव्यम्) आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

(२) अधस्तनानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थान् विलिखत

- (क) नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।
- (ख) इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ।
- (ग) विभाषोदरे ।
- (घ) बाहनमाहिताद् ।
- (ङ) कुमति च ।

(३) निम्न लिखितेषु प्रयोगेषु प्रवर्तमानानि विशेष सूत्राणि विलिख्य तेषां कार्याणि च निर्विशत

- (क) ब्राह्मणिचेली ।
- (ख) उदमन्थः ।
- (ग) मापवापिणी ।
- (घ) अन्यदूतिः ।
- (ङ) तत्स्करः ।

(४) निम्नाङ्कितानि पदानि प्रयुज्य पृथक्-पृथक् वाक्यानि रचयत

विद्वत्सरा, पदगः, सतीर्थ्यः, मोदय, कदम्बः, कवोष्णम्, परिपाकः, पारस्करः, प्राय-
श्चित्तिः, वनस्पतिः ।

(५) विग्रहवाक्यानि विलिखत

- (क) सब्रह्मचारी ।
- (ख) इष्टकचितम् ।
- (ग) काजलम् ।
- (घ) बृहस्पतिः ।
- (ङ) वनस्पति ।
- (च) क्षीरपाणा ।

(६) अधो निर्विष्टं पद्यं समीचीनतया व्याख्यायताम्

- (क) भवेद्वर्णागमाद्धमः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गुहोऽमा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥१॥

(७) समासाभ्यदूष्ट्या नीर्द्धविलिखितानि वाक्यानि संशोधनीयानि

- (क) अहो ! विदुषीतराऽपि युवतिनिर्धना अस्ति ।
- (ख) श्रीकृष्णसुदामानो समानतीर्थ्यो सखायौ बभूवतुः ॥
- (ग) भवदन्तेषु अपि विषं भवतीति केचिद् वदन्ति ।
- (घ) धिक् ! ब्राह्मणीवृवाऽपि सा सुरां निसेवते ।
- (ङ) दीपावल्याः शुभावसरे कुमार्यः, आर्द्रगोमयेन अङ्गणानि द्वाराणि च लिम्पन्ति ।

अथ तद्धितप्रकरणम्

तद्धितेष्वपत्याधिकारः

समर्थानां प्रथमाद्या (१) ४।१।८२

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४

एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु (२) । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम् (३) । गणपतम् ।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः ४।१।८५

प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । दितेरपत्यादि दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा (अपत्यं पुमान्) आदित्यः । (यणो मयो द्वे बाण्ये) मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यस्य द्वित्वम् ।

हलोयमां यमि लोपः ८।४।३४

वा स्यात् । इत्यसति लोपे द्वित्वे च सति त्रिय रूपम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियम् । द्वित्वाभावे लोपे च सति - एकपम् । प्राजापत्यः । (देवाद्याज्याौ) दैव्यम् । दैवम् । (बहिष-
ष्टिलोपो यञ्च) बाह्यः । (ईकक् (४) च)

किति च ७।२।११८

किति तद्धितेऽचामादेरचो वृद्धिः । बाहोः । (गोरजादिप्रसङ्गे यत्) गोरपत्यादि गव्यम् ।

(१) समर्थानां मध्ये यः प्रथमः तस्मात् अर्थात् सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दबोद्धव्यत् प्रत्ययो वास्या-
दिति सूत्रार्थः ।

(२) अपत्यादिषु ।

(३) तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः यस्येति चे' ति इकारलोपः ।

(४) बहिष ईकक् चस्यात्प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः ।

उत्सादिभ्योऽङ् (१) ४।१।८६

ओत्सः । इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः प्रत्ययाः ।

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सनञौ भवनात् ४।१।८७

धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेष्वाभ्यामेतौ स्त । स्त्रीणः (२) । पौस्तः (३) ।

तस्यापत्यम् ४।१।८२

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ।

ओर्गुणः ६।४।१४६

उवर्णान्तस्य भ्रम्य गुणस्तद्धिने । ओरोदिनि वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वार्थभुवमित्यादि सिद्धम् ।

उपगोरपत्यमीपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रीणः । पौस्तः ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रमञ्जं स्यात् ।

एको गोत्रे ४।१।८३

गोत्रे एक एव अपत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् = औपगवः (४) ।

गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५

गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः ।

यञाञोश्च २।४।६४

गोत्रे यद्यञान्तमञान्तं च तदवयवयोरेतयोरुक्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः ।

(१) उत्स - महानस - पृथ्वी - इत्यादयः - 'उत्सादयः' ।

(२) स्त्रिया अपत्यं पुमान्, स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूहः - इति वा विग्रहः ।

(३) संयोगान्तस्येति सलोपः ।

(४) अत्र उपगु शब्द एव प्रत्ययं लभते न तु पुनः 'औपगवः' शब्दः, अर्थात् गोत्रापत्येऽण एव भवति न तु तदन्तात् पुनः इञ् ।

गोत्रेऽलुगचि ४।१।८६

अजादो प्राग्दीव्यनीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वक्ष्यमाणो वृद्धाच्छः ।

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६।१।१५१

हल. परस्यापत्यकारस्य लोपस्तद्धिते न त्वाकारे । गार्गीयाः (१) । अनाति किम् ? गार्ग्यायण. (२) । प्राग्दीव्यनीये किम् ? गर्गस्यो हितम्-गर्गीयम् । अचि किम् ? गर्गस्य आगतं-गर्गरूपम् ।

जीवति तु वंशे युवा ४।१।१६५

वंशे पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थीदि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम् ।

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४।१।१६४

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां नु न युवसंज्ञा ।

यजिज्जोश्च ४।१।१०१

गोत्रे यौ यजिज्जौ तदन्तात् फक् ।

आयनेयीनीयियः फ-ड-ख-छ-घां प्रत्ययादीनाम् ७।१।२

प्रत्ययादे. फस्य आयन्, ढस्य एप्, खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य इय्, स्मृः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

अत इङ् ४।१।१६५

अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च ४।१।१६६

बाह्विः (३) । औडुलोमिः (४) । औडुलोमी । (लोप्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वस्तव्यः) बाह्वादेरपवादः । उडुलोमाः । आकृतिगणाऽयम् ।

-
- (१) गार्ग्यशब्दाच्छप्रत्यये यज्जोऽलुकि न वृद्ध्यभावः, यकारस्य लोपे छस्य ईय् ।
 - (२) यज्जान्तात् युवा पत्येऽर्थे यजिज्जोश्चेति फक्, फस्य आयन्, आकारपरत्वात् यकारस्य न लोपः ।
 - (३) और्धुण इति गृणेऽवादेशः, आदिवृद्धिश्च ।
 - (४) उडूनीव (=नक्षत्राणीव) लोमानि यस्य स उडुलोमा, तस्यापत्यं पुमान् इति विश्वह । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

अनुव्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४

ये त्वत्रानृषयस्तेभ्योऽपत्येज्यत्र तु गोत्रे । विदस्य गोत्रं—वैदः । वैदो । विदाः (१) । पुत्र-
स्यापत्यं—पौत्रः । पौत्रो । यञ्जोश्चेति सूत्रे प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रम्, तेनेह न । पौत्राः (२) ।
एवं दौहित्रादयः ।

शिवादिभ्योऽञ् ४।१।११२

अपत्ये । शिवः । शङ्गः ।

ऋषिभ्यः—वृष्णि—कुरुभ्यश्च ४।१।११४

ऋषिभ्यः—वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः—वासुदेवः ।
कुरुभ्यः—नाकुलः, साहदेवः ।

मातृकुत्संस्त्या—सं—भद्रपूर्वायाः ४।१।११५

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । ईमातुरः (३) । षाण्मातुरः ।
भाद्रमातुरः ।

स्त्रीभ्यो ङक् ४।१।१२०

स्त्रीप्रत्यान्तेभ्यो ङक् । वैनतेयः ।

कन्यायाः कनीन च (४) ४।१।११६

चादण् । कानीनो—व्यासः । कर्णश्च ।

राजश्वशुराद्यत् १।४।१३७

(राज्ञो जातावेव) ।

ये चा भावकर्मणोः १।४।१६८

यादौ तद्धिते अन् प्रकृत्यास्यान् तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातावेवेति
किम् ?

(१) बहुवचने 'यञ्जोश्च' इति मञ्प्रत्ययस्य लुक् ।

(२) नात्र गोत्रे प्रत्ययः, इति न अञ्जो लुक् ।

(३) द्वयोर्मन्त्रोरपत्यं पुमान् इति विग्रहः ।

(४) कन्याशब्दस्यापत्यार्थे 'कनीन' इत्यादेशो भवति, अण् प्रत्ययश्चेत्यर्थः ।

अन् ४।१।१६७

प्रकृत्याणिपरे । राजनः ।

अत्राद् घः ४।१।१३८

तत्रियः । जातावित्येव । आत्रिरन्यः ।

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६

ठस्येकः ७।३।५०

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः । रेवतिकः ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकञ् ४।१।१६८

दातृचकञोरस्त्रियाम् ५।३।११३

दातृवाचिभ्यश्चकञान्तोभ्यश्च स्वार्थे ज्यप्रत्ययः स्यात् । कौञ्जायन्य (१) । कौञ्जा-
यन्यौ । बहुत्वे लुङ्ब्रह्मते । आङ्गायन्यः ।

नडादिभ्यः फक् ४।१।१६९

गोत्र इत्येव । नाडायन. (२) । चारायण । अनन्तरो (३) नाडि ।

अडवादिभ्यः फञ् ४।१।११०

गोत्रे । आडवायनः ।

इतश्चानिङः ४।१।१२२

इकारान्ताद् द्वघचोऽपत्ये ढक् नत्विजान्तात् । दोलेयः । नंधेयः । आत्रेयः । आत्रेयौ ।

अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोतमाङ्गिरोभ्यश्च २।४।६५

एभ्यो गोत्रप्रत्यस्य लृक् स्यात् तत्कृतबहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्सा ।
वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

(१) कुञ्जशब्दात्कञ्प्रत्यये फस्य आयन्, आदिवृद्धिः, ततः कौञ्जायनशब्दात् ज्यप्रत्यये
कौञ्जायन्यः ।

(२) इजोऽपवादोऽयं फक् । नडस्य गोत्रापत्यं - नाडायन । एवं चरस्य गोत्रापत्यं चारायण ।

(३) अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्याभावात् फकोऽभावे अत इङ्' इति इजोव । नडस्यानन्त-
रापत्यम् (पुनः) नाडिः ।

शुभादिभ्यश्च ४।१।१२३

शोघेयः ।

कल्याण्यादीनामिनङ् ४।१।१२६

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । कात्याणिनेयः (१) । बान्धकिनेयः ।

कुलटाया वा ४।१।१२७

इनङमात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वणैव । कौलट्यः । कौलटिनेयः । मतीभिक्षुक्यत्र
कुलटा ।

चटकाया ऐरक् ४।१।१२८

(चटकाविति वाच्यम्) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिध्यति ।
चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः (स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः) तयोरेव
स्थपत्यं = चटका ।

गोधायाढक् ४।१।१२९

गोधेरः । शुभादित्वात्पक्षे ढक् । गोघेयः ।

क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१

अङ्गहीनाःशीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यां ढक् वा । पक्षे ढक् । काणेरः । काणेयः । दासेरः ।
दामेयः ।

पितृष्वसुष्ठु ४।१।१३२

अणोऽपवादः । पितृष्वस्त्रीयः ।

ढकि लोपः ४।१।१३३

पितृष्वसुस्त्यस्य लोपः स्यात् ढकि । अत एव ज्ञापकात् ढगपि । पितृष्वसेयः ।

मातृष्वसुश्च ४।१।१३४

पितृष्वसुयंदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ।

(१) कल्याण्या अपत्यं पुमान् इति विग्रहे ईकारस्य इनङादेशे कल्याणिन् शब्दात् ढकि,
एयादेशे आदिवृद्धौ—कात्याणिनेयः । एवं बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः ।

कुलात्सः (१) ४।१।१३६

कुलीनः । तदन्तादपि, उत्तरमूत्रे अपूर्वपदादिति निज्ञात् । आढपकुलीनः ।

अपूर्वपदावन्यतरस्यां यङ्ङकञौ ४।१।१४०

कुलादित्येव । पक्षे ख. । कुत्यः । कौलेयकः । कुलोनः ।

महाकुलावङ्ग-खञौ ४।४।१४१

अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते, पक्षे ख. । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ।

दुष्कुलाद् ढक् ४।१।१४२

वा । पक्षे ख. । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ।

स्वसृष्टः ४।१।१४३

स्वस्त्रीयः ।

भ्रातृर्व्यञ्च ४।१।१४४

चाञ्चः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ।

मनोज्ञाता वञ्ज्यतौ षुक् च ४।१।१६१

ममुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । (तद्वर्णोऽनुपसंख्यानम्)

षपूर्वहन्-घृत-राज्ञा मणि ६।४।१३५

एषामणि तद्वितेजोकारलोपः । तादृशः ।

तिकाविभ्यः फिङ् ४।१।१५४

तैकायनिः ।

बृद्धिर्यस्याचामाविस्तद्वृद्धम् १।१।७३

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धमङ्गं स्यात् ।

उदीची बृद्धादगोत्रात् ४।१।१५७

आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु-आम्रगुप्तिः ।

प्राचामबृद्धात्फिनबहुलम् ४।१।१६०

प्लुचुकायनिः ।

(१) अपत्ये इति शेषः ।

जनपदशब्दाक्षत्रियावञ् ४।१।१६८

जनपद-क्षत्रियोर्वाचकादञ् अपत्ये । पाञ्चालः । (१) 'क्षत्रियसमानशब्दा- (२) जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत्' । पञ्चालानां राजा-पाञ्चालः । (पुरोरन् (३) पौरवः ।

द्वघञ्-मगध-कलिङ्ग-सूरमसावञ् ४।१।१७०

द्वघञ् । आङ्ग । वाङ्गः । मगधः । (पाण्डोदर्यन्) पाण्डघः (४) ।

वृद्धेत्कोशलाजावाञ् ऊयङ् (५) ४।१।१७१

वृद्धात्-आम्बष्ठघः । इत्-आवन्त्यः । कौशल्यः । अजादस्यापत्यं-भाजाद्यः ।

कुरुनाविभ्यो ण्यः ४।१।१७२

कौरव्यः । नैषध्यः ।

ते तद्राजाः ४।१।१७४

अजादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २।४।६२

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । पञ्चाला इत्यादि ।

कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५

तद्राजस्य । कम्बोजः (६), कम्बोजी । (कम्बोजविभ्य इति वक्तव्यम्) । चोलः । शकः । केरलः । यवनः ।

- (१) पञ्चालो देशः, राजा च, जनपदवाचित्वेति क्षत्रियवाचकत्वात्, तस्मादञ् । पञ्चालस्य (राजः) अपत्यं पाञ्चालः ।
- (२) क्षत्रियवाचकशब्देन समानशब्दो यो जनपदवाचकः शब्दस्तस्मात् षष्ठ्यन्ताद् राजन्यर्थेऽपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः ।
- (३) पुरुषशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यनीयेऽणि मिद्धे तद्राजार्थं वचनम् । पुरो-गोत्रापत्यं पौरवः ।
- (४) पाण्डोरपत्यं, पाण्डु देशस्य राजा वा-पाण्डघः ।
- (५) जनपद क्षत्रियो भयवाचकाद् वृद्धसंज्ञकाद् इदन्तात् कोशलाद् अजादाच्चापत्ये ऊयङ् इत्यर्थः ।
- (६) जनपदशब्दादिनि विहितस्य अञो लुक् । कम्बोजस्यापत्यं कम्बोजानां राजा वा कम्बोजः । एव चोलस्यापत्यं चोलानां राजा वा चोल इत्यादि ।

अणिञोरनार्थयोगुरुपोत्तमयोः व्यङ्ग गोत्रे ४।१।७८

अयादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्, गोत्रे यावणिञो विहिती अनाथी तदन्त्यो गुरुपोत्तमयो प्रातिपदिकयोः स्त्रिया व्यङ्गदेश 'यङश्चाप्' कुमुद गन्धेर्गोत्रापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या (१) । वाराह्या । अनार्थयोः किम् ? वामिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् ? औपगवी । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे जाना आहिच्छत्री ।

॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रस्यार्थो लेख्यः

उ० - समर्थानाम्, प्रथमात्, वा इति पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् । समर्थानामध्ये य. प्रथमस्तस्मात्पुत्रे प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यात्प्रत्ययो वा स्यादिति सूत्रार्थः ।

प्रश्न २. ईत्थः- इति प्रयोगः प्रत्ययप्रवर्तनपूर्वकं ससूत्रं साध्यः

उ० - दिनेरपर्यं पुमानिति विग्रहे षष्ठ्यन्ताद् दिनिशब्दात् प्राग्दीव्यतोऽण्' इति सामान्यत प्राप्तमणं प्रबाध्य 'अश्वपत्यादिभ्यश्चे' ति च प्राप्तमणं प्रबाध्य 'दित्यदित्यादित्य पत्युत्तरपदाण्य' इति ण्यप्रत्यये मुपा नृकि 'तद्धितेष्वचामादे'रित्यादिवृद्धी 'यस्येति चे' र्तीकारलोपे दैत्यशब्दान्प्रातिपदिकमज्ञाया मौ रूपं साधु ।

प्रश्न ३. गार्ग्यायणः- इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ० - गगंस्य युवापत्यमिति विग्रहे षष्ठ्यन्ताद् गगंशब्दात् 'गर्गादिभ्योयञ्' इति यञ् प्रत्यये निष्पन्नाद् गार्ग्यशब्दात् 'यञिञोश्चे' ति फक्प्रत्यये 'आयनेयोनी यिय . . .' इति फस्यायनादेने गार्ग्यायण इति सिद्धम् ।

प्रश्न ४. 'पाण्डयः' इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

उ० - पाण्डोरपत्यं पुमान्, पाण्डूना राजा वा-इति विग्रहे षष्ठ्यन्त पाण्डुशब्दात् 'पाण्डोडघंण्' इति वार्तिकेन डघण् प्रत्यये डकारणकार्योरित्संज्ञायां लोपे च, आदिवृद्धी टिलोपे पाण्डय इति रूपं सिध्यति ।

(१) कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे 'सप्तम्युपमान पूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्य उत्तरपद-लापश्चेति' बहुव्रीहिः, पूर्वखण्डे उत्तरपदशब्दस्य गन्धव्यस्य लोपश्च । 'उपमानाच्च' इति इत्वम् । कुमुदगन्धेरपत्य स्त्रीति विग्रहेऽण् 'यस्येति चे' इतीकारलोपे आदिवृद्धी कौमुदगन्धशब्दः । तत्र घकारादणाञ्कार उत्तमः, तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः 'संयोगे गुरुः' इत्युक्तेः । एवं च गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकं कौमुदगन्धे त्यजन्तम्, तदवयवस्याणः व्यङ्गदेशे स्त्रियां 'यङश्चाप्' इति चाप् प्रत्यये कौमुदगन्ध्या ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) 'एको गोत्रे' इति सूत्रस्यार्थं विनिर्णयोदाहरणं देयम् ।
- (२) दैव्यम्, दैवम्- इति प्रयोगी सुसाध्यौ
- (३) 'ईकक् च' इति वार्तिकस्योदाहरणं प्रदर्श्य तस्य साधुत्वं च प्रदर्शयताम् ।
- (४) आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति सूत्रस्य कोऽर्थः ?
- (५) जीवति तु वंश्ये युवा' इति सूत्रस्याभिप्रायो दर्शनीयः ।
- (६) गाङ्गः, गाङ्गेयः - इति प्रयोगी ससूत्रं साध्यौ ।
- (७) अधस्तनप्रयोगाः ससूत्रप्रदर्शनं साध्याः
षाण्मातुरः, क्षत्रियः, कौञ्जायन्यः, पैतृत्वस्त्रीयः, पाञ्चालः ।
- (८) राजन्यः- इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः ।
- (९) अजातो क्षत्रशब्दादपत्येऽर्थे क. प्रत्ययः ?
- (१०) 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चञ्' 'वानञ्फयोरस्त्रियाम्' इति सूत्रयोरभिप्रायप्रदर्शनपूर्वक-
मुदाहरणं प्रस्तूयताम् ।
- (११) भानुपः, मनुष्यः- इति प्रयोगी साध्यौ ।
- (१२) अत्रेर्गोत्रापत्यानि पुमानः इति विग्रहे केन सूत्रेण कीदृशं रूपं सम्पद्यते लिख्यताम् ।
- (१३) चटकस्य चटकाया वा पुमपत्ये स्वयपत्य च कीदृशं रूपं सम्पद्यते लिख्यताम् ।
- (१४) 'क्षुद्राभ्यो वा' इति सूत्रस्यार्थः प्रदर्शयताम् ।
- (१५) 'कम्बांजादिभ्य इति वक्तव्यम् ' इति वार्तिकस्यार्थः प्रदर्शनीयः ।

अथ रक्ताद्यर्थकाः

तेन (१) रक्तं रागात् ४।२।१

कषायेण रक्तं वस्त्रं — काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात् (२) किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्

लाक्षा— रोचनाठ्ठक् ४।२।२

लाक्षिकः । रोचनिकः । (शकलकर्वमाभ्यामुपसंख्यानम्) शाकलिकः (३) । कार्दमिकः । (नील्या अन्) नील्या रक्तं वस्त्रं — नीलम् । (पीतात्कन्) पीतकम् । (हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज्) हरिद्रम् । माहारजनम् (४) ।

नक्षत्रेण युक्तः कालः (५) ४।२।३

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः ४।२।३

पुष्येण युक्तं पीषमहः ।

लुबविशेषे ४।२।४

पूर्वेण विहितस्य लुप्, षष्टिदण्डान्तकस्य कालस्यावान्तरं विशयश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः ।

दृष्टं साम ४।२।७

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं — वासिष्ठं साम ।

वामदेवाड्डयड्डयो ४।२।६

वामदेवेन दृष्टं—वामदेव्यम् ।

परिवृतो रथः (६) ४।२।१०

वस्त्रेण परिवृतो— वास्तो रथः ।

(१) तेन नाम तृतीयान्तात् रागवाचकात् शब्दात् रक्तमित्यस्मिन्नर्थे अण् स्यादित्यर्थः । एवं सर्वत्रैवं विधेषु स्वलेषु— अर्थाः कल्पनीयाः ।

(२) रागः रक्त—पीत— कषायादिवर्ण इत्यर्थः ।

(३) शकलं रागद्रव्य-विशेषः । शकलेन रक्तः पटः—शाकलिकः । एवं कर्दमेन रक्तः पटः—कार्दमिकः ।

(४) महारजनम् कुसुम्भम् ।

(५) नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे नक्षत्रवाचकात् शब्दान् प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्यया यथायथं स्यु- रित्यर्थः ।

(६) अस्मिन्नर्थेऽण् स्यादित्यर्थः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः (१) ४।२।१४

भारावे उद्धृतः— भाराव मोदनः ।

संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेतेत्युः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता—भ्राष्ट्रा भक्षाः ।

शूलोखाद्यत् ४।२।१७

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं—शूल्यं मामम् । उख्यम् (२) ।

दध्निष्ठक् ४।२।१८

दध्नि संस्कृतं—दाधिकम् ।

सास्मिन्योर्णमासीति ४।२।२१

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्यौषो मामः ।

साऽस्य देवता ४।२।२४

इन्द्रो देवताऽऽद्येन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः ।

कस्येत् ४।२।२५

कशब्दस्य ईकारादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य—कायं हविः । श्रीदेवताऽस्य—आयम् ।

शुक्राद् धन् ४।२।२६

शुक्रियम् ।

सोमादृट्चण् ४।२।३०

सौम्यम् ।

वाय्वृतुपित्रघसो यत् ४।२।३१

वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

रीड ऋतः ७।४।२७

भङ्गघकारेऽसार्वधातुक—यकारे ष्वी च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः । 'येत्यति च' । पितृयम् । उषस्यम् ।

द्यावापृथिवी—शुनासीर—मरुत्वदानीषोम—वास्तोष्यति गृहमेघान्छ च ४।२।३२

(१) पातवाचकशब्देभ्यः तत्रोद्धृत मित्यर्थेऽण् स्यादित्यर्थः ।

(२) उखा = पात्रविशेषः तत्र संस्कृतं—उख्यम् ।

बाद्यत् । छावापृथिवीयम् । शुनासीरीयम्, शुनाशीर्यम् ।

महाराज-प्रौष्ठपवादठञ् ४।२।३५

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

वेधताद्वन्द्वे च ७।३।२१

अतः पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिर्द्विति जिति किति च । आग्निमाद्यतम् ।

नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२

सोमेन्द्रः । परस्य किम् ? ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३

न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् ? अग्निवारुणी मनइवाहीमालभेत ।

पितृव्य-मातुल-मातामह-पितामहाः ४।२।३६

एते निपात्यन्ते । पितुर्भाता- पितृव्यः । मातुर्भाता- मातुलः । मातुः पिता-मातामहः ।
पितुः पिता- पितामहः ।

तस्य समूहः ४।२।३७

काकानां समूहः- काकम् । बकानां समूहः- बाकम् ।

भिक्षाविभ्योऽण् ४।२।३८

भैक्षम् । भिक्षिणीनां समूहो- गाभिणम् । इह भस्याड इति पुंवद्भावे कृते-

इनप्यनपत्ये ६।४।१६४

अनपत्यार्थेऽणि इन्प्रकृत्या । तेन नस्तादिते इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो- यौवतम् (१) ।

गोत्रोक्तोष्टोरभ्र-राज-राजन्य-राजपुत्र-वत्स-मनुष्याजाव्बुञ् ४।२।३९

ग्लुचुकायनीनां समूहो-ग्लुचुकायनम् (२) । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्यचेति यलोपे प्राप्ते
(प्रकृत्या (३) अके राजन्य मनुष्य युवानः) राजन्यकम् । मनुष्यकम् (बृद्धाच्चेति वक्तव्यम्) । वादकम् ।

-
- (१) 'यूनस्ति' इति तिप्रत्ययान्तात् युवतिशब्दात् समूहेऽर्थेऽण्प्रत्यये पुंवद्भावे च 'अन्' इति प्रकृतिभावे 'यौवनम्' इति सिध्यति । शत्रन्तादुभितश्चेतिङीपि अनुदात्तादेर्युवतीति दीर्घान्तात् समूहेऽर्जितु 'यौवतम्' इति सिध्यति ।
(२) ग्लुचुकशब्दादपत्ये प्राचामबृद्धादिति फिन्, ततः 'इतो मनुष्यजातेः' इति स्त्रिया ङीष्, ततः समूहे बुञ्, 'युवोरनाको' इत्यकादेशः आदिवृद्धिः, यस्येति चेतीकारलोपः ।
(३) राजन्य-मनुष्ययुवन् शब्दा अके परतः प्रकृत्या = प्रकृति भावेन भवन्तीत्यर्थः तेन राजन्यमनुष्य-यायलोपो न, युवन् शब्दस्य टिलोपश्च नेति भावः ।

कैदारकम् ४।२।४०

वाद्बुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् (गजिकाया यञ् वक्तव्यः) भाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनश्च ४।२।४१

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः— कावचिकम् । कैदारिकम् ।

ग्राम—जनबन्धुभ्यस्तल् ४।२।४३

ग्रामता । जनता । बन्धुता । तलन्तं स्त्रियाम् । (गजसहाय्याभ्यां चेति वक्तव्यम्) गजता । सहायता । (अन्ह कः क्तौ) अहीनः क्रतुः ।

अक्षितहस्तिधेनोष्ठक् ४।२।४७

इसुसुवतान्तात्कः ७।२।५१

इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः । सास्तुकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् ।

केशाश्वाम्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ४।२।४८

पक्षे ठगणौ । कैश्यम्, कैषिकम् । अश्वीयम् आश्वम् ।

पाशादिभ्यो थः ४।२।४९

पाश्या । तृष्या धूम्या । वन्या । वात्या ।

खलगोरयात् ४।२।५०

खल्या । गव्या । रथ्या ।

इनिप्रकटधञश्च ४।२।५१

खलादिभ्यः क्रमात्सुः । खलिनी । गोत्रा । रथकटपा । (खलादिभ्य इनिबंधतभ्यः) डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ।

तवस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४।२।५७

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां—दाण्डा । मोटा ।

घञः सास्यां क्रियेति ञः ४।२।५८

घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अप्रत्ययः ।

श्येनतिलस्य पाते ङो ६।३।७१

अनयोर्मुम् स्यात् अप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्यैनम्पाता भृगया । तिलम्पाता स्वघा । श्येनतिलस्य किम् ? दण्डपातोऽस्यां—दाण्डपाता तिथिः ।

तदधीते तद्वेव ४।२।५६

नय्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वो तु ताम्यामेव ७।३।३

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याचो न वृद्धिः, किन्तु ताभ्यां पूर्वो क्रमादेर्वाचानमौ स्त । व्याकरणमधीते वेति वा-वैयाकरणः ।

क्रमादिभ्यो (१) वुन् ४।२।६१

क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ।

कतूक्यादि-सूत्रान्ताद् ठक् ४।२।६०

ऋतुविशेषवाचिनामेव ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादक ग्रन्थपरेभ्य-
स्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषः तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो
लक्षणयोक्तृम् । तदधीते वेद वा औक्तिकः । (मुख्यार्थात्कृष्णशाखाठगौ नेध्येते) नैयायिकः ।
भातिकः । लौकायतिकः (२) । (सूत्रान्तात् अकल्पादेरेवेष्ट्यते) । संप्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः
किम् ? काल्पमुद्रः । (विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्) । वायसविश्विकः । गौलक्षणिकः ।
पाराशरकल्पिकः । (अङ्ग-क्षत्र-धर्मात् त्रिपूर्वाद् विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम्) । आङ्गविद्यः ।
क्षालविद्यः । धर्मविद्यः । त्रिविद्या विद्या त्रिविद्या तामधीते वेति वा त्रैविद्यः ।

॥ इति रक्ताद्यर्थकाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १ हरिद्रया रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे कीदृशं रूपं सम्पद्यते साम्यताम् ?

उ० - हरिद्रया रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे तृतीयान्तहरिद्राशब्दात् 'तेन रक्तं रागादि'ति
प्राप्तमणं बाधित्वा "हरिद्रा-महारजनाभ्यामञ्" इति वातिकेन अञ् प्रत्यये सुपोलुकि
आकारलोपे नपुंसकत्वे हरिद्रमिति सिध्यति ।

प्रश्न २. बाघिकमिति प्रयोगः साम्यताम्

उ० - दधिन संस्कृतमिति विग्रहे सप्तम्यन्तदधिशब्दात् 'दधनष्ठक्' इति ठकि ठस्येका-
देशो 'किति चे'त्यादिवृद्धौ नपुंसकत्वे रूपं साधु ।

प्रश्न ३. सोमो देवताऽस्येति विग्रहे केन सूत्रेण कीदृशं रूपं सम्पद्यते ? लिङ्यताम्

उ० - सोमो देवताऽस्येति विग्रहे 'सोमाट्ठघण्' इति टघण् प्रत्यये आदिवृद्धौ क्लीबत्वे
सोम्यमिति रूपं सम्पद्यते ।

(१) तदधीते तद्वेदेत्यर्थे क्रमादिभ्यो वुन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(२) लोके आमतं=विस्तीर्णमिव यत्प्रसिद्धं प्रत्यक्षप्रमाणं तद् लोकायतम्, तत्प्रतिपादकं
चार्वाकशास्त्रमपि (लक्षणया) लोकायतम्, तदधीते वेद वा लौकायतिकः ।

प्रश्न ४. वात्या-इत्यत्र केन सूत्रेण कस्मिन्नर्थे कः प्रत्ययो भवतीति प्रदर्शयताम्

उ० - वात्या-इत्यत्र वातानां समूह इति विग्रहे 'पाशादिभ्यो यः' इति समूहेऽर्थे य प्रत्यये स्वीत्वे टाप्ति रूपं साधु ।

प्रश्न ५. मीमांसकः इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

उ० - मीमांसाग्रन्थे वेतिवेति विग्रहे मीमांसाग्रन्थात् 'क्रमादिभ्यो वुन्' इति वुन् प्रत्यये 'वु' इत्यस्य अकारादेशे "यस्येति च" इति आकार लोपे पुंस्त्वे मीमांसक इति रूपं सिध्यति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) 'तेन रक्तं रामात्' इति सूत्रस्वार्थो लेख्यः ।
- (२) 'पौषमहः' इत्यत्र "पौषमिति" साध्यताम् ।
- (३) अथस्तनसूजानानर्थो लेख्यः
दुष्टं साम, ततोद्धृतममन्त्रेभ्यः, देवताद्वन्द्वे च ।
- (४) पितृपमिति प्रयोगः साध्यताम् ।
- (५) गर्भिणीनां समूह इति विग्रहे सम्प्रदायानं रूपं साध्यम् ।
- (६) धनुकमिति प्रयोगः सविग्रहं निष्पाद्यताम् ।
- (७) 'आग्निमास्तमि'त्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययो भवतीति प्रदर्शयताम्

अथ चातुरथिकाः

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि (१) ४।२।६७

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देहे-ओदुम्बरो देशः (२) ।

तेन निर्वृत्तम् (३) ४।२।६८

कुशाम्बेन निर्वृत्ता-कौशाम्बी नगरी (४) ।

तस्य निवासः (५) ४।२।६९

गिबीनां निवासो देशः-जैवः (६) ।

अदूरभवश्च (७) ४।२।७०

विदिशाया अदूर भवं-वैदिशम् ।

बुङ्-छण्-क-ठजित-सेनि-र-ठङ्-प्य-य-फक्-किञ्जिङ्ग्य-कक्-ठकोऽरीहण-
कृशाश्वयं-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्षाश्म-सखि-संकाश-बल-पक्ष-कर्णं-सुतंगम-प्रगविन्-
वराह- कुमुदादिभ्यः ४।२।८०

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्यश्चातुरथ्याम् (८) । अरीहणादिभ्यो बुङ्-अरीहणेन
निवृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वदिभ्यश्छण्-काशशिबीय । ऋश्यादिभ्यः कः-ऋश्यकम् ।

- (१) तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमान्तादणादयः प्रत्ययाः स्युः, प्रत्ययान्तेन तन्नामके देशे गम्ये
इति सूत्रार्थः ।
- (२) अण्, आदिवृद्धिः ।
- (३) तृतीयास्ताद् निवृत्तमित्यर्थेऽणादयः स्मुरित्यर्थः ।
- (४) कुशाम्बो नाम कश्चिद्वाजा तेन निर्वृत्ता=निर्मिता ।
- (५) तस्य निवास इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे गम्ये इत्यर्थः ।
- (६) शिबीयः क्षत्रिय विशेषाः ।
- (७) तस्येति तन्नाम्नि देशे इति चानुवर्तते । तस्य अदूर भव इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः-
स्तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः ।
- (८) षतुर्णाम् अर्थानां समाहार-चतुर्थो तस्यामित्यर्थः । 'तदस्मिन्नस्ति देशे तेन निवृत्तम्'
'तस्य निवास' 'अदूर भवश्च' इति षतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितास्तत्तद् विभक्त्यन्ताद्
यथायोगं बुजादयः प्रत्ययाः स्मुरिति समस्तसूत्रार्थः ।

कुमुदादिभ्यष्ठक्-कुमुदिकम् । काशादिभ्य हलः-काशिलः । तृणादिभ्यः सः-तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य
 इतिः-प्रेक्षी । अशमादिभ्योरः- अशमरः । सख्यादिभ्यो ङङ्-साख्यम् । संकाशादिभ्यो ण्यः-
 सांकाश्यम् । बलादिभ्यो यः-बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक्-पाक्षायणः । पयः पन्थ च । पान्थायनः ।
 कर्णादिभ्यः फिङ्-कार्णयनिः । सुतंगमादिभ्य इङ्-सौतंगमिः । प्रगदिनादिभ्यो आः-प्रागद्यः ।
 वराहादिभ्यः कक्-वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक्-कौमुदिकः ।

जनपदे लुप् ४।२।८१

जनपदे वाच्ये चातुरथिकस्य लुप् ।

लुपि युक्तवद्वचनितवचने १।२।५१

लुपि सति प्रकृतिवत्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः- पञ्चालाः ।
 कुरवः । अङ्गाः । कलिङ्गाः ।

वरणादिभ्यश्च ४।२।८२

अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरमर्धं नगरं वरणाः ।

शर्कराया वा ४।२।८३

अस्माच्चातुरथिकस्य लुप्स्याद्वा ।

ठक्छो च ४।२।८४

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक् ककौ । वाग्रहण-
 सामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण्, तस्य लुब्बिकल्पः । षड्रूपाणि । शर्करा । (१) शार्करिकम् ।
 शार्करम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ।

नद्यां मतुप् ४।२।८५

चातुरथिकः । इक्षुमती ।

कुमुद नड-चेतसेभ्यो इमतुप् ४।२।८७

अयः ८।२।१०

मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् । नड्वान् ।

(१) अणो लुपि युक्तवद्भावे-शर्करा । अणि-शार्करम् । ठकि शार्करिकम् । छे-शर्करीयम् ।
 ठचि-शर्करिकम् । ककि-शार्करकम् । सर्वत्र शर्कराः सन्त्यस्मिन्निति-शर्कराभिनिवृत्तमिति
 वा विग्रहः ।

मादुपध्यायश्च मतोर्बोऽयवादिभ्यः ८।२।६

भवर्णावर्णान्ताभवर्णावर्णोपध्यायश्च यवादिर्वर्जितात्परस्य मतोर्मस्य षः । वेतस्वान् ।

नडशावात् डबलच् ४।२।८८

नड्वलः । षाद्वलः ।

शिखाया वलच् ४।२।८९

शिखावलः ।

उत्करीदिभ्यश्छः ४।२।९०

उत्करीयः ।

नडावीनां कुक् च ४।२।९१

नडकीयम् । (कुञ्जा ह्रस्वत्वं च) कुञ्जकीयः । (तक्षकलोपश्च) तक्षकीयः ।

॥ इति चातुरार्थिकाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. कौशाम्बी नगरी—इत्यत्र सविग्रहं साधुस्य प्रकारो दर्शनीयः

उ०— कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी इति विग्रहे 'तेन निर्वृत्तमिति' सूत्रेणाप्रत्यये सुपोलुकि भत्वेऽकारलोपे आदिबृद्धौ कौशाम्ब इति जाते स्वीत्वबोधके ङीप्ति रूपं साधु ।

प्रश्न २. बाराहकः— इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

उ०— वराहेण निर्वृत्त इति विग्रहे तृतीयान्तवराहशब्दात् 'बुञ्-छण्....' इत्यादि सूत्रेण कक् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'किति चे' त्यादिबृद्धौ भत्वेऽकारलोपे ततः स्वादिकार्ये 'बाराहक' इति रूपं निष्पन्नम् ।

प्रश्न ३. वेतस्वान्—इति प्रयोगः साधु साधनीयः

उ०— वेतसाः सन्ति अस्मिन्निति विग्रहे वेतसशब्दात् 'कुमुद-नड-वेतसेभ्यो ह्रमुप्' इति ह्रमुप्यनुबन्धलोपे ङित्वाद् टिलोपे 'मादुपध्यायश्च....' इति मस्य वत्त्वे स्वादिकार्ये रूपं साधु ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) बुञ्-छण्... इत्यादि सूत्रं समग्रं लिख्यताम् ।

(२) 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' इति सूत्रस्यार्थं सोदाहरणं लिखत ।

(३) 'कौमुदिकः' इति प्रयोगः सुसाध्यः ।

(४) ह्रमुमतीति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

(५) 'नडकीयम्' इत्यत्र विशेष कार्यं दर्शयत ।

अथ शैषिकाः

शेषे ४।२।६२

अपत्यादिवातुरर्ध्वन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते—वाभुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः । औपनिषदः (१) पुरुषः । दूषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः—
ओलूखलो यावकः । अर्ष्वै रह्यते—आरवो रयः । चतुर्भि रह्यते—वातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते—
चतुर्दशं रस । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्रावारपाराद् घ—सौ ४।२।६३

आभ्यां घ सौ स्तः । राष्ट्रे जातादि—राष्ट्रियः । अवारपारीणः । (अवारपाराङ्गिगृही ता
वपि (१) विपरीताच्चेति वक्तव्यम्) अवारिणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् चाद्य
ष्ट्युद्वयान्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्य—सञ्ज्ञौ ४।२।६४

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

नद्याविभ्यो ङक् ४।२।६७

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणा—पश्चात्—पुरसस्त्यक् ४।२।६८

दक्षिणात्यः । पश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

द्यु—प्रागपागुदक्—प्रतीचो यत् ४।२।१०१

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

अच्ययात्त्यप् ४।२।१०४

(अमेह—एव—तसि—त्रेभ्य एव) अमात्यः । इहत्यः । वयत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः ।
(त्यक्नेर्ध्रुव इति वाच्यम्) नित्यः । (नितो गते)

(१) उपनिषद्भिः प्रतिपादितः— औपनिषदः, अण् आदिवृद्धिः ।

(२) विपरीतात् = पृथग्भूतात्, अवारणवात् पारणन्दाच्चापि पृथक् पृथक् प्रत्यय इत्यर्थः ।
विपरीतात् = पारावारणन्दादपीत्यर्थः ।

ह्रस्वास्तादी तद्धिते ८।३।१०१

ह्रस्वादिणः सस्य व स्तादी तद्धिते । निगंतो वर्णाग्रेष्मो निष्ठय इवाण्डात्वादिः (१)।
(अरण्याण्यः) आरण्याः मुमनसः । (दूरावेत्यः) दूरेत्यः (२)। (उत्तराबाहुञ्) औत्तराहुः।

ऐषमो-ह्राः- इवसोऽन्यतरस्याम् ४।२।१०५

एष्यस्त्यन्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ टप्-टप्पुली । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्
ह्यस्तनम् । इवस्त्यम् । इवस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं (३) वक्ष्यते ।

बृद्धाच्छः ४।२।१२४

शालीषः ।

त्यदावीनि च १।१।७४

वृद्धसंज्ञानि स्युः । तदीयः । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा । देवदत्तीयः, दैवदत्तः ।

भवतष्ठक्छसौ ४।२।११५

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः (४)। (सिति च) मिति तद्धिते पूर्वं पदं स्यात् । जश्चम् ।
भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणोव—भावतः ।

काश्याविभ्यच्छञ्-ञिठौ ४।२।११६

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी, काशिका । वैदिकी । वैदिका । (आपदाविपूर्वपश्चात्काला-
न्तात्) आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी, आपत्कालिका ।

घन्व-योपधाद्घञ् ४।२।१२१

घन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्घञ् स्यात् । ऐरावतं (१) घन्व-
ऐरावतकः । साङ्काश्य काम्पित्यशब्दौ वृद्धादिसूत्रेण ष्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पित्यकः ।

(१) निष्ठयः- त्यप्, सस्य षत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वेन टः ।

(२) दूरादागतो दूरे भवो वा दूरेत्यः, “दूरात्” शब्दादव्ययात् एत्यप्रत्ययः ‘अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः’ इति टिलोपः (आत् इत्यस्य लोपः) ।

(३) पक्षे ‘इवसस्तुट् च’ इति ठञि तस्य इकादेशे तुडागमे ‘द्वारादीनां च’ इत्यौजागमे च सति
शौवस्तिकम् इति रूपं सिध्यति ।

(४) भातेऽवतु प्रत्यये निष्पन्नस्य ‘भवत्’ शब्दस्य त्यदादित्वात् वृद्धसंज्ञायां छप्रत्यये प्राप्तौ
ठक्छसौ तदपवादो विधीयते । तत्रभवतोऽयं भावत्कः, ठक् प्रत्यय, ठस्य ‘इसुमुक्तान्तात्कः’
इति कादेशः, कित्वादादिवृद्धिः ।

(५) ऐरावताख्यं घन्वेत्यर्थः, घन्व=भरुप्रदेशः, आप्टकं नाम घन्वेति भाष्यान्नुसकत्व
मपि ‘घन्वन्’ शब्दस्येति बोध्यम् । ऐरावताख्यं भरुप्रदेशे भवम् ऐरावतकम् ।

नगरात्कुत्सन-प्रावीण्ययोः ४।२।१२८

कुत्सिते प्रावीण्ये च नगरशब्दाद्वुञ्ज् स्यात् । नागरकश्चोरः शिल्पी वा । एतयोः किम् ?
नागरा बाह्यणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९

वुञ्ज् स्यात् । औपसंख्यानिक गस्यापवादः (१) । (पथ्य ध्याय न्याय विहार मनुष्य हस्तिविवति
वाच्यम्) अरण्यकः पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो हस्ती वा ।

गतींस्तरपवाच्छः ४।२।१३७

देश इत्येव । वृकगतीयम् (२) ।

गहाविभ्यश्च ४।२।१३८

गहीयः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ४।३।१

वाच्छः । ग्लोऽण् । युवयोर्युष्माकं वायं युष्मदीयः । अस्मदीयः ।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ४।३।२

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । योष्माकीणः । आस्माकीनः ।
योष्माकः । आस्माकः ।

तवक-ममकावेकवचने ४।३।३

एकार्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवक-ममकौ स्तः खञि अणि च । तावकीनः, तावकः ।
मामकीनः, मामकः । छे तु-

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।६८

मपर्यन्तयोरेकार्यवाचिनोस्त्व-मौ स्तः प्रत्यये, उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः ।
मत्पुत्रः ।

मध्यान्मः ४।३।८

मध्यमः ।

(१) 'अरण्याणः' इति विहितस्य गत्येत्यर्थः ।

(२) वृकगती नाम देशः, तत्र भवं जातं वा वृकगतीयम् ।

अ सांप्रतिके ४।३।१६

मध्यशब्दादप्रत्ययः सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दास,
नाति ह्रस्वं नाति दीर्घमित्यर्थः ।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४।३।१७

समुद्रमपीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद् द्वीपशब्दाच्चञ् स्यात् । द्वैप्यम्, द्वैप्या ।

कालाठञ् ४।३।११

कालिकम् । मासिकम् । सावत्सरिकम् । (अव्ययानां भभात्रे टिलोपः) सायं प्रातिकः ।
पीनः पुनिकः । कथं तद्दि 'शावरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितीषसरागः,
इति भारविः । समकालीनं, प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा (१) एव इति प्राभाणिकाः ।
तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः ।

श्राद्धे (२) शरदः ४।३।१२

ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शरदिभवं-शरदिकं श्राद्धम् (३) ।

विभाषा रोगातपयोः ४।३।१३

शरदिकः, शरदो वा रोग आतपो वा ।

निशा-प्रदोषाभ्यां च ४।३।१४

ठञ् वा । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकं, प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च ४।३।१५

श्वसष्ठञ् वा तुट् च ।

(१) अपशब्दा इत्यर्थः । तादृशसिद्धौ प्रमाणाभावादिति तदाशयः । केचित्तु- "अमुकः पुरतः
परेचुरित्यादिवद् एतेऽपिशब्दा अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधवः" इत्याहुः, इति
बालमनोरमा ।

(२) शरदि भवं श्राद्धमित्यर्थे 'शरद्' शब्दात् 'कालाठञ्' इत्यस्य बाधकः 'सन्धिबेलाद्युतु
नक्षत्रेभ्योऽणि' ति-अण् प्राप्नोति तद्बाधनाय ठञ् विधिरयम् । तदेवाह- ऋत्वणोऽपवाद
इति ।

(३) श्राद्धया क्रियमाणं पिब्यं कर्म = श्राद्धम् 'प्रज्ञाश्रद्धाऽर्चादिभ्यो णः, इति भत्वर्थीये
णप्रत्यये सिध्यतीदम् । श्रद्धत्वान् पुरुषस्तु न गृह्यतेऽनभिधानात् ।

द्वारादीनां च ७।३।४

एषा न वृद्धि रंजागमश्च । शोचस्तिकम् ।

सन्धिवेलाद्यु- नक्षत्रेभ्योऽन् ४।३।१६

सन्धिवेलायां भवं-सन्धिवेलम् । प्रथमम् । सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पूर्णिमासी । प्रतिपद् ।

प्राबुध एष्यः ४।३।१७

प्राबुधेभ्यः ।

वर्षास्मिष्ठक् ४।३।१८

वर्षासु साधु-वाचिकं वासः ।

सर्वत्राण् च तलोपश्च ४।३।२२

हेमन्तादण् तलोपश्च वेदलोकोयोः । चकारात्पलो ऋत्वण् । हेमन्ते भवं- हेमनम्, हेमन्तं वा वसनम् ।

सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-ऽभ्ययेभ्यष्टपुटपुलौ तुट् च ४।३।२३

मायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अभ्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टपुटपुलौ स्तस्तथोस्तुट् च । सायं भवं-सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । (चिरपस्त-परारिभ्यस्तनो वस्तभ्यः) चिरतनम् । पस्तनम् । परारितनम् । (अप्रादिपश्चाद्भिम्) अभिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । (जन्ताश्च) घन्तिमम् ।

विभावा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ४।३।२४

आभ्यां टपुटपुलौ वा स्तस्तथोस्तुट् च । गणे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम्, पीवाधिकम् । अपराह्णेतनम्, अपराह्णिकम् ।

तत्र जातः ४।३।२५

सप्तमीसमर्पाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । लुप्ते जातः-लौघः । भीत्सः । राष्ट्रियः । अकारपारीणः, इत्यादि ।

प्राबुधष्ठक् ४।३।२६

एष्यस्यापवादः । प्राबुधिकः ।

प्राय भवः ४।३।३६

सञ्ज्ञेत्येव । लुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति स्त्रीधनः ।

संभूते ४।३।४१

लुप्ते संभवति - स्त्रीधनः ।

कोशाद्वृत्तः ४।३।४२

कोशेयं वस्त्रम् ।

तत्र भवः (१) ४।३।५३

लुप्ते भवः - स्त्रीधनः । औत्सः । राष्ट्रियः (२) ।

विगाविभ्यो यत् ४।३।५४

दिश्यम् । दार्यम् ।

शरीरावयवाच्च ४।३।५५

दन्तम् । कण्ठ्यम् ।

वृत्ति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यस्त्यहेर्द्वौ ४।३।५६

दातैयम् । कलशिर्वटः, तत्र भवं - कालशेयम् ।

प्रीवाभ्योऽन् च ४।३।५७

चाद्वृत्तः । शैवेयम्, शैवम् ।

गम्भीराञ्जयः ४।३।५८

गम्भीरे भवं-गाम्भीर्यम् ।

अव्ययीभावाच्च ४।३।५९

परिमुखेभवं-परिमुख्यम् । (परिमुखादिभ्य एवेष्यते) नेह-ओपकूलः (३) ।

(१) सप्तम्यन्ताद् भव इत्यर्थेऽणादयो वादयमच यथायथं स्मुरित्यर्थः ।

(२) राष्ट्रिय भवः - राष्ट्रियः । चप्रत्ययः ।

(३) उपकूल भवः-ओपकूलः ।

अन्तः पूर्वपवाट्ठञ् ४।३।६०

अव्ययीभावादित्येव । वेषमनि इति-अन्तर्वेषमम्, (१) तत्र भवम्-आन्तर्वेषमम् ।
आन्तर्गणिकम् । (अध्यात्मावेष्टिञ्छित्ये) अध्यात्मं भवं-आध्यात्मिकम् ।

अनुशक्तिकादीनां च ७।३।२०

एयामुभयपदवृद्धिञ्छिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् ।
आकृतिगणोऽयम् ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४।३।६२

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च ४।३।६३

कवर्गयिम् ।

तत आगतः ४।३।७४

सूचनदागतः-सूचनः ।

ठगायस्थानेभ्यः ४।३।७५

शौक्लशालिकः ।

विद्यायोनिबंधेभ्यो वृञ् ४।३।७७

औषाध्यायकः । पैतामहकः ।

ऋतष्ठञ् ४।३।७८

वृञोऽपवादः । ह्रीतृकम् । मानृकम् । भ्रातृकम् ।

पितृर्यञ्च ४।३।७९

चाट्ठञ् । रीडृतः । यस्येति सांपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ।

गोत्रावङ्कुवत् (२) ४।३।८०

विदेश्य आगत-बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

(१) अत्र अव्ययीभाव समासेजते 'नपुसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तष्टच्, टिलोपे 'अन्तर्वेषमम्'
इति, ततो भावार्थे ठञ्छि ठस्येकादेशे आदिवृद्धिः, आन्तर्वेषमम् । एवं अन्तर्गणे
भवमान्तर्गणिकम् ।

(२) अङ्के ये प्रत्यया विहिता ते तत आगत इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः ।

हेतु-मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४।३।८१

समादागतं-समरूप्यम् । पक्षे गृहादित्वाच्छः, समीयम् । देवदत्तीयम् । देवदत्तरूप्यम् ।

मयद् च ४।३।८२

सममयम् ।

प्रभवति (१) ४।३।८३

हिमवतः प्रभवति-ह्रमवती (२) गङ्गा ।

विदूराच्छ्रयः ४।३।८४

विदूरात्प्रभवति विदूर्यो भणिः ।

तद्गच्छति पश्चिदूतयोः ४।३।८५

सुध्नं गच्छति-सौध्नः पन्था दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४।३।८६

सुध्नमभिगच्छति-सौध्नं कान्यकुब्जद्वारम् ।

अधिकृत्य (३) कृते ग्रन्थे ४।३।८७

शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः- शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमितित्वभेदोपचारात् (४) ।

सोऽस्य निवासः (५) ४।३।८८

सुध्नो निवासोऽस्य-सौध्नः ।

तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१

पाणिनिना प्रोक्तं-पाणिनीयम् ।

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४।३।११०

णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शिलालिनो नटाः ।

कर्मन्द-कृशाश्वदिनिः ४।३।१११

कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते-कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ।

(१) ततः प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद् यथा विहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।

(२) अण्प्रत्ययः, स्त्रीप्, आदिवृद्धिः ।

(३) अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थेऽणादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।

(४) प्रतिपादके भाष्ये शारीरकस्य जीवात्मनः प्रतिपादस्य अभेदोपचार इत्यर्थः ।

(५) प्रथमान्तादस्य निवास इत्यर्थेऽणादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।

उपज्ञाते (१) ४।३।११५

पाणिनिना उपज्ञातं (२) —पाणिनीयम् ।

तस्येवम् (३) ४।३।१२०

उपगोरिदमौपगवम् । (समिधामाधाने वेपथुः (४)) सामिधेन्वो मन्त्रः (५) ।

रथाष्टत् ४।३।१२१

रथ्यं षष्ठम् ।

पञ्चपूर्वविष् ४।३।१२२

अथवरथस्येदम्—आथवरथम् ।

हलसीराट्ठक् ४।३।१२४

हालिकम् । सैरिकम् ।

गोत्रचरणाद्वुक् ४।३।१२६

औपगवम् । (चरणाद्वर्माभ्यामयोरिति वस्तव्यम्) काठकम् (६) ।

संघाङ्गलक्षणेष्वाङ्ग्यञ्जिञ्जामण् (७) ४।३।१२७

(घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्) अङ्—वैद. = संघोऽङ्को घोषो वा । वैद लक्षणम् । यञ्—गार्गः ।
गार्गम् । इञ्—दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः, साक्षात् लक्षणम् ।

॥ इति शेषिकाः ॥

(१) तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद् यथा विहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।

(२) उपज्ञातम्—प्रथमज्ञातम् । 'उपज्ञाज्ञानमाद्यं स्यादि'त्यमरः । उपदेशं विना ज्ञातं = उपज्ञातम्
इति मनोरमा ।

(३) षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थेऽणादयो षाड्यश्च स्युरिति सूतार्थः ।

(४) आधीयतेऽनेनेत्याधानो मन्त्रः, आधानो मन्त्र इत्यर्थे समिध् शब्दात् वेपथुप्रत्ययो
वाच्य इत्यर्थः ।

(५) समिधामाधानो मन्त्रः—सामिधेन्वः ।

(६) कठेन प्रोक्तमधीयते इति कठाः, तेषां धर्मं आम्नायो वा = काठकः । आम्नायो =
वेदाभ्यासः ।

(७) अङ्गन्तात्—यङ्गन्तात्—इङ्गन्ताच्च सदृचे—अङ्के—लक्षणे च इदन्त्वेन विवक्षितेऽण् स्यादित्यर्थः ।

अभ्यासः

प्रश्न १. 'शेषे' इति सूत्रस्यार्थो लेख्यः

उ०— अपत्यादि चातुर्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादय स्युरिति सूत्रार्थः ।

प्रश्न २. ग्रामीणः, इति प्रयोगः कथं निष्पद्यते ?

उ०— ग्रामे जातो भवोवेति विग्रहे मध्यन्ताद् ग्रामशब्दात् 'ग्रामाद्य-ञो' इति सूत्रेण खञि अनुबन्धलोपे खस्येनादेशे भत्वेऽकारलोपे णत्वे स्वादि कार्ये रूपं साधु ।

प्रश्न ३. पाश्चात्यः, इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— पश्चाज्जातो भवोवेति विग्रहे पश्चात् शब्दात् 'दक्षिणा- पश्चात्-पुरमस्त्रक्' इति त्यभ्यनुबन्धलोपे कित्वादादिवृद्धौ स्वादिकार्ये पाश्चात्य इति साधु ।

प्रश्न ४. 'ह्रस्वात्तादी तद्धिते' इति सूत्रस्यार्थो लिख्यताम्

उ०— ह्रस्वादिणः सस्य पस्तादी तद्धिते - इति-सूत्रार्थः ।

प्रश्न ५. त्वदीयः, इति प्रयोगः सूत्रप्रत्ययप्रदर्शनपूर्वकं साधनीयः

उ०— त्वदीय इत्यत्र तव अयम् इति विग्रहे षष्ठ्यन्ताद् युष्मत् शब्दात् 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इति चकारान्छप्रत्यये छस्येयादेशे 'प्रत्ययोत्तरपदयोञ्चेति अपर्यन्तस्य त्वादेशे स्वादि कार्ये उक्त रूपं निष्पन्नम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) 'ह्यस्तनम्' इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत ।

(२) सायंप्रातिकः, प्राबुधेयः, कौशेयम्, ऐहलीकिकम्, पाणिनीयम् एते प्रयोगाः प्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वकं लेख्याः ।

(३) अस्मदीयः— इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

(४) भवदीयः— इत्यत्र विशेषकार्यं निर्देश्यम् ।

(५) नैशिकम्, नैशं तमः इति प्रयोगद्वयं सविग्रहं निष्पाद्यताम् ।

(६) 'ग्रीवाभ्योऽण् च' सूत्रस्यास्योदाहरणं प्रदर्शयत ।

(७) आधिभौतिकमित्यत्र को विग्रहः, कश्च सिद्धिप्रकारः ?

- (८) हैमवती गङ्गा - इत्यत्र हैमवतीतिपदे कर्षं सिद्ध्यति ?
- (९) 'कालादुठञ्' . अस्य सूत्रस्योदाहरणानि पुरस्त्रियन्ताम् ।
- (१०) सायम्पन्नम्, दान्यम्, अङ्गुलीयकम्, शारीरकीयः, पाणिनीयम् एते प्रयोगाः ससूत्र निर्देशं साध्याः ।
- (११) अधोनिर्दिष्ट विप्रहस्वलेषु सम्पत्स्यमानानि कृपाणि प्रदर्शयन्ताम्

राष्ट्रे जातः, वाराणस्यां भवम्, अरण्ये भवः, मध्ये भवः, शरदि भवम्, वर्षासु साधु, पितुरागतम्, कठेन प्रोक्तमधीयते इति कथाः तेषां धर्मं ब्राम्नायो वा, रक्षस्येदम् ।

अथ प्रादोव्यतीयाः

तस्म विकारः (१) ४।३।१३४

(अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः) अश्मनो विकारः—आश्मः (२) । भास्मनः (३) । मातिकः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ४।३।१३५

वाट्टिकारे । मयूरस्य विकारोऽवयवो वा = मायूरः । मोर्वम् = काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

त्रपु—जतुनोः वृक् ४।३।१३८

आभ्यामण् एतयोः वृक् च । त्रापुवम् (४) । जातुवम् ।

ओरङ् ४।३।१३९

देवदारवम् ।

अनुवासावेऽण् ४।३।१४०

अञ् । कापित्यम् ।

पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१

अञ् । पालाशम् । खादिरम् ।

शम्याः प्लङ् ४।३।१४२

शामीलम् ।

मयङ् चैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४।३।१४३

प्रकृतिमात्रान्मयङ् वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम्, आश्मनम् । अभक्षेत्स्यादि किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासिमाच्छादनम् ।

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४

आश्ममयम् । शरमयम् । एकावो नित्यम्—वाङ्मयम् (५) ।

गोषण् पुरीषे (६) ४।३।१४५

गोमयम् ।

(१) षष्ठ्यन्ताद् विकार इत्यर्थे प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।

(२) मण् प्रत्ययः, टिलोपः, आदिवृद्धिः ।

(३) अण्प्रत्ययः, 'अन्' इति प्रकृति भावाद् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न ।

(४) त्रपुणो (२ङ्गस्य) विकारः = त्रापुवम्, जतुनो (लाभायाः) विकारः—जातुवम् ।

(५) नित्यमिति योगविभागात्लब्धमिदम्, वाचो विकारो वाङ्मयम् शास्त्रम् ।

(६) गोषब्दात्पुरीषेऽर्थे नित्य भयेद् इत्यर्थः । गोः पुरीषम्—गोमयम् ।

एण्याठञ् (१) ४।३।१५६

ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्यत् (२) ४।३।१६०

गव्यम् । पयस्यम् ।

फलेलुक् ४।३।१६३

विकारादवयवप्रत्ययस्य ।

लुक् तद्धितलुकि ६।५।७

उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययस्य । आमलक्याः फलम्—आमलकम् ।

प्लाक्षविभ्योऽण् ४।३।१६४

विधानसामर्थ्या न लुक् । प्लाक्षम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ७।३।५

अस्य न वृद्धि रैजागमश्च । नैयग्रोधम् ।

जम्बवा वा ४।३।१६५

अण् फले । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्, तस्य लुक्(३) — जम्बु ।

लुप् च ४।३।१६६

जम्बवाः फलप्रत्ययस्य लुब्धा स्यात् । लुपि (४) युक्तवत् — जम्बूः । (फलपाकशुषामुप-
संख्यानम्) ब्रीहयः । मुद्गाः । (पुष्पमूलेषु बहुलम्) मल्लिकायाः पुष्पं — मल्लिका । जात्याः
पुष्पं — जातिः । विदार्या मूलं—विदारी (५) । बहुलग्रहणान्तेह—पाटलानि (६) पुष्पाणि । साल्वानि
मूलानि । बाहुलकात्त्वचित्त्वलुक् । अणोक्तम् । करबीरम् ।

(१) एणीशब्दात् ठञ् स्यादवयवे विकारे चार्थे ।

(२) गोशब्दात्पयः शब्दाच्च यस्यादवयवे विकारे चार्थे ।

(३) फले लुगिति सूत्रेणेत्यर्थः । अञो लुकि विशेष्यानुसारेण नपुंसकत्वाद् लृस्वे जम्बु ।

(४) लुक्च सिद्धे लुक्विधे, फलं दर्शयति—लुपि युक्तवदिति । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्त-
वदिति । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्वेन विशेष्यलिङ्गवचने बाधित्वात् स्त्रीत्वमेकवचनं
चेत्यर्थः, जम्बूः, जम्बवाः, फलानीति विग्रहेऽपि जम्बूरेव ।

(५) जाति ङीप्-न्तमिदम् । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तम्, अनुदात्तादित्वादञ्, तस्यानेन लुप् । लुपि
युक्तवत्वात्स्त्रीत्वम् ।

(६) पाटलाया पुष्पाणि = पाटलानि, बिल्वाद्यण्, तस्य न लुप् । एव साल्वस्य मूलानि साल्वानि ।

हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७

फलप्रत्ययस्य लुप् । (हरीतक्यादीनां (१) लिङ्गमेव प्रकृतिवत्) हरीतक्याः फलानि-
हरीतक्यः ।

॥ इति प्राग्वीव्यतीयाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. 'तस्य विकार' इति सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः उदाहरणं च साध्यम्

उ०— षष्ठ्यन्ताद् विकार इत्यर्थे प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः । उदाहरणं यथा— आशमः ।
अत्र अश्मनो विकार इति विग्रहे षष्ठ्यन्तादश्मन् शब्दात् 'तस्य विकार' इत्यण्प्रत्यये भत्वे 'न
स्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते तं प्रबाध्य 'अन्' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते तं प्रबाध्य 'अश्मनो विकारे
टिलोपो वक्तव्य.' इति वार्तिकेन टिलोपे आदिवृद्धौ स्वादिकार्ये 'आशमः' इति रूपं सिद्धम् ।

प्रश्न २. ऐणेयम् इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— एण्या विकार इति विग्रहे षष्ठ्यन्तादेणीशब्दात् 'एण्या ङङ्' इति ङङ्यनुबन्ध
लोपे ङस्य एयादेशे भत्वे ईकारलोपे आदिवृद्धौ स्वादिकार्ये ऐणेयमिति रूपं जातम्, सूत्रे स्त्रीत्व
निर्देशात् पुवाचकात् एणश्चान्त् ङङ्प्राप्ति विरहादणवेति ऐणमिति रूपं जायते ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) 'भास्मनः— इति कथं सिध्यति ?
- (२) गोशब्दाद् 'गोमय' मिति रूपं कस्मिन्नर्थे सम्पद्यते ?
- (३) नैयग्रोधम्— इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः ?
- (४) 'लुक् तद्धितलुकि' इति सूत्रस्य सोदाहरणमर्थं लिखत ।
- (५) अधस्तनपदानि वाक्ये प्रयुज्यन्ताम्—
मायूरः, खादिरम्, गव्यम्, व्रीहयः, जाम्बवम् ।

(१) लुपि युक्तवदिति वचनेन लिङ्गवचनयोरुभयोः प्रकृतिवत्त्वे प्राप्ते, वचनातिदेश निवे-
ष्टार्थमिदं वार्तिकम् ।

अथ ठगधिकारः

प्राग्बहतेष्ठक् ४।४।१

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । (तवाहेति माशब्दादिभ्य उपसंस्थानम् (१)) माशब्दं कार्षीरिति य आह स-माशब्दिकः (२) । (आहौ (३) प्रभूतादिभ्यः) प्रभूतमाह-प्राभूतिकः । पायीप्तिकः । (पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः) सुस्नातं पृच्छति-सोस्नातिकः । सोखशायनिकः (४) । अनुषातिकादिः । (पृच्छतौ परबारादिभ्यः) पारदारिकः । गौस्तल्पिकः ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् (५) ४।४।२

अक्षेदीव्यति खनति जयति जितं वा-आक्षिकः ।

संस्कृतम् (६) ४।४।३

वचना संस्कृतम्-वाधिकम् । मारीचिकम् ।

तरति (७) ४।४।४

उडुपेन तरति-ओडुपिकः ।

गोपुच्छाद् ठक् ४।४।५

गोपुच्छिकः (८) ।

नीपुष्यच्छठम् ४।४।६

नायिकः । षटिकः ।

चरति ४।४।७

हस्तिना चरति-हास्तिकः । शकटेन चरति-शाकटिकः । वचना चरति-वाधिकः ।

-
- (१) ठक् इति जेषः ।
 - (२) ठक्, ठस्येकादेशः ।
 - (३) आहेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यश्छठ् वाच्य इत्यर्थः ।
 - (४) अनुषातिकादित्वादुभयपदबुद्धिः ।
 - (५) दीव्यतीत्याद्यर्थेषु तृतीयान्तात् ठगित्यर्थः ।
 - (६) संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् स्यादित्यर्थः ।
 - (७) तरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् इत्यर्थः ।
 - (८) गोपुच्छेन तरति-गोपुच्छिकः ।

पर्णाविभ्यः ष्ठन् ४।४।१०

पर्णेन चरति—पर्णिकः । येन पीठेन पञ्जवस्वरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रयिकः ।

इवगणाट्ठञ्च ४।४।११

चात् ष्ठन् ।

इवादेरिञ्जि (१) ७।३।८

ऐज् न । इवाभस्त्रिः (२) । (इकाराद्यावितिवाच्यम् (३)) इवगणेन चरति—इवागणिकः, इवगणिकः ।

वेतनाविभ्यो जीवति ४।४।१२

वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुष्कः (४) ।

हरत्युत्सङ्गाविभ्यः ४।४।१५

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्राविभ्यः ष्ठन् ४।४।१६

भस्त्रया हरति—भस्त्रिकः । विरवाद् भस्त्रिकी (५) ।

विभावा विवधात् ४।४।१७

ष्ठन् । विवधेन हरति—विवधिकः । पक्षे ठक्—वैवधिकः । एकदेशविकृतत्वाद् विवधादपि वीवधिकः, वैवधिकः । विवध—वीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्येस्कन्धवाहो काष्ठे वर्तते ।

निवृत्तेऽक्षधूताविभ्यः ४।४।१९

अक्षधूतेन निवृत्तम्—आक्षधूतिकं वैरम् ।

संसृष्टे ४।४।२२

दध्ना संसृष्टं—दाधिकम् ।

लवणास्लुक् ४।४।२४

लवणेन संसृष्टो—लवणः सूयः ।

(१) इवन् शब्दस्य द्वारादित्वात्, ऐजागमे प्राप्ते—आह—इवादेरिञ्जि ।

(२) इवभस्त्रस्यापत्यम्—इवाभस्त्रिः, अत इज्, ऐजागमाभावे आदिवृद्धिः ।

(३) इञ्जि, इति परित्यज्य 'इकारादी' इति वाच्यमित्यर्थः, तेन 'इवागणिकः' इत्यत्रापि न ऐजागमः किन्तु—प्रादिवृद्धिः । ठञ् प्रत्ययः, ठस्येकादेशः । ष्ठनि इवगणिकः ।

(४) 'इसुसुक्तान्तादिति ठस्येकादेशः ।

(५) 'विद्वगौरादिभ्यः, इति स्त्रियां ङीष् ।

मुद्गादण् ४।४।२५

भीद्गमोदनः ।

उञ्छति ४।४।३२

बदराण्युञ्छति— बादरिकः ।

रक्षति ४।४।३३

ममार्जं रक्षति— सामाजिकः ।

शब्दद्वुरं करोति ४।४।३४

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दरिकः ।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ४।४।३५

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति—
पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः ।
सारङ्गिकः ।

धर्मं चरति ४।४।४१

धार्मिकः । (अधर्मन्चेति वक्तव्यम्) आधार्मिकः ।

तदस्य पण्यम् ४।४।५१

अपूपाः पण्यमस्य— आपूपिकः ।

लवणाट् ठञ् ४।४।५३

लावणिकः ।

शिल्पम् (१) ४।४।५५

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य— मार्दङ्गिकः ।

प्रहरणम् (२) ४।४।५७

असिः प्रहरणमस्य— आसिकः । धानुष्कः ।

शक्तियष्टघोरीकम् (३) ४।४।५९

शाक्तीकः । याष्टीकः ।

(१) अस्य शिल्पमित्यर्थे प्रथमान्तात् ठक् स्यादित्यर्थः ।

(२) अस्य प्रहरणम् इत्यर्थे प्रथमान्तात् ठक् इत्यर्थः ।

(३) प्रथमान्ताभ्यां शक्ति— यष्टिगन्दाभ्यां अस्य प्रहरणमित्यर्थे ईकक् प्रत्ययः स्यात्,
ठकोऽपवादोऽयम् ।

अस्ति नास्ति विष्टं मतिः ४।४।६०

अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स— आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स— नास्तिकः ।
विष्टमिति मतिर्यस्य स— दैष्टिकः ।

शीलम् ४।४।६१

अपूप भक्षणं शीलं यस्य स— आपूपिकः ।

छत्राविभ्यो णः ४।४।६२

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, तच्छीनमस्येति— छात्रः ।

तत्र नियुक्तः (१) ४।४।६६

आकरे नियुक्तः— आकरिकः ।

निकटे वसति (२) ४।४।७३

नैकटिको भिक्षुः ।

॥ इति ठगधिकारः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. 'पृच्छती मुस्नाताविभ्यः' इति वार्तिकस्यार्थं विलिख्योदाहरणद्वयं सुसाध्यम्

उ०— (पृच्छती मुस्नाताविभ्यः)— पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यो ठक् वाच्य इत्यर्थः ।

उदाहरणं यथा सौस्नातिकः । सौखशायनिकः ।

सौस्नानिक इत्यत्र मुस्नातं पृच्छतीति विग्रहे द्वितीयान्तमुस्नातशब्दात् पूर्ववत् वार्तिकेन ठक् ठस्येकादेशे 'किति चे' त्यादिवृद्धी रूपं साधु ।

सौखशायनिकः— इत्यत्र सुखशयनं पृच्छतीति विग्रहे सुखशयनशब्दात्पूर्वोक्तवार्तिकेन ठक् ठस्येकादेशे अनुशान्तिकादित्वात् 'अनुशान्तिकादीनां च' इत्युभयपदयोरादिवृद्धी रूपं साधु ।

प्रश्न २ शाकटिकः— इति रूपं कथं सिध्यति ?

उ०— शाकटेन चरति— गच्छतीति विग्रहे तृतीयान्तशाकटशब्दात् 'चरति' सूत्रेण ठक् ठस्येकादेशे कित्वादादिवृद्धी स्वादिकार्ये शाकटिका इति रूपं सिद्धम् ।

प्रश्न ३. छात्रः— इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

उ०— गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, तच्छीनमस्येति विग्रहे प्रथमान्त छत्रशब्दात् 'शीलमि'ति सूत्रेण प्राप्तं ठक् प्रबाध्य 'छत्राविभ्यो णः' इति णप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे णित्वादादिवृद्धी 'यस्येति चे' त्यलोपे स्वादिकार्ये छात्रः इति निष्पद्यते ।

(१) सप्तम्यन्तात् नियुक्त इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः ।

(२) सप्तम्यन्ताद् निकटशब्दाद् वसतीत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) पर्पशब्दस्यार्थं प्रदर्श्य 'परिपिकः' इति साध्यताम् ।
- (२) (तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्) इतिवार्तिकस्यार्थं प्रदर्श्योदाहरणं च प्रस्तोतव्यम् ।
- (३) श्वगणेन चरति, अक्षेर्वीष्यति, धनुषा जीवति, धर्मं चरति, सम्राजं रक्षति, अपूप भक्षणं क्षीलयत्येति विग्रहेषु कानि कानि रूपाणि ज्ञायन्ते ?
- (४) 'नौद्वयचण्डन्' इति सूत्रस्योदाहरणद्वयं दर्शयत ।
- (५) अथोक्तप्रयोगान्विवेक्ष्य समुचित वाक्यरचना कार्या,
श्वगणिकः, औडुपिकः, भारीचिकम्, वैतनिकः, वैवधिकः, दार्दुरिकः, मार्दङ्गिकः ।
- (६) अथस्तन सूत्राणामर्थमुदाहरणं च लिखत
संस्कृतम्, लवणास्लुक्, पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ।
- (७) 'अस्ति नास्ति दिष्टं भतिः' अस्य सूत्रस्यार्थं विलिख्योदाहरणानि देयानि ।
- (८) आकरिकः— इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

अथ यदधिकारः

प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५

तस्मै हितमित्यतः प्राग् यदधिक्रियते ।

तद्वहति (१) रथ-युग-प्रासङ्गम् ४।४।७६

रथं वहति - रथ्यः । युग्यः (२) । प्रासङ्ग्यः (३) ।

धुरो यद्वहती ४।४।७७

धुर्यः, धीरेयः ।

हलसीरादृठक् ४।४।८१

हलं वहति - हालिकः । सैरिकः ।

विध्यत्यधनुषा ४।४।८३

द्वितीयान्ताद् विध्यतीत्यर्थे यत् न चेत् तत्र धनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति - पद्याः (४)
शकंराः ।

नौ (५) - वयो - धर्म - विष - मूल - मूल - सीता - तुलाम्य - स्तार्य - तुल्य - प्राप्य - अध्यानाभ्य -
सम - समित - संमितेषु ४।४।९१

नावा तार्यं - नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो - वयस्य । धर्मेण प्राप्यं - धर्म्यम् । विषेण
वध्यो - विष्य । मूलेन आनाम्यं - मूल्यम् । मूलेन समो - मूल्यः । सीतया समित - सीत्यम् =
क्षेत्रम् । तुलया संमित - तुल्यम् ।

तत्र साधुः ४।४।९८

अग्रे साधुः - अग्र्यः । सामसु साधुः - सामन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

(१) द्वितीयान्तेभ्यो रथ-युग-प्रासङ्ग्यं शब्देभ्यो वहतीत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः ।

(२) युगं वहति - युग्यः = वृषभः, अश्वो वा । रथादिवहनकाले वृषादिस्कन्धेषु तिर्यग्
यदीषत् प्रोतं काष्ठमासज्यते तद्युगम् ।

(३) प्रासङ्ग्यं वहति - प्रासङ्ग्यः । अश्ववादीनां रथादिवहने शिक्षितीकरणार्थं युगे यद् युगान्तर-
भासज्यते तत् प्रासङ्ग्यम् ।

(४) 'पद्यस्यतदर्थे' इति पदादेशः ।

(५) नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः क्रमेण तार्यादिष्वर्थेषु यत् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

॥ इति यतोऽवधिः ॥

प्रश्न १. रघ्यः— इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययो भवति ?

उ०— रघ्यः— इत्यत्र रयं बहतीति विग्रहे द्वितीयान्ताद् रयशब्दात् 'तद्वहति रय—युग—
प्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययेऽकारलोपे रूपं निष्पद्यते ।

प्रश्न २ धुर्यः, पद्या शर्कराः, वयस्यः, शरण्यः एषु विग्रहः प्रदर्शयताम्

उ०— धुरं वहति = धुर्यः, पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः वयसा तुल्यो = वयस्यः,
शरणे साधुः = शरण्यः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) 'प्राग्भिताद्यत्'—अस्यार्थो लेख्यः ।
- (२) युग्यः, सैदिकः, धर्म्यम्, कर्मण्यः एते प्रयोगाः साध्यन्ताम् ।
- (३) सभ्य इति प्रयोगः क्वं सिध्यति ?

अथ छयतोरधिकारः

पाक् क्रीताच्छः ५।१।१

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ।

उ- गवादिभ्यो यत् ५।१।२

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णास्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । छस्यापवादः । (नाभि (१) नभं च) नभ्योऽक्षः (२) । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् (३) । (शुनः संप्रसारणं वा च वीर्यरथम्) शून्यम्, शुन्यम् । (ऊधसोऽनञ् च) ऊधन्यः ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५।१।३

यत् । कम्बल्यमूर्णापलगतम् । संज्ञायां किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ।

विभाषा हविरपूवादिभ्यः ५।१।४

आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षियम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः, पुरोडाशीया । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।

तस्मै हितम् ५।१।५

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खुर्ण्य दाढ । गभ्यम् । हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् ५।१।६

वत्स्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् ।

अजादिभ्यो ष्यन् ५।१।८

अजध्या यूधिः । अविध्या ।

(१) नाभिषब्दो नभादेशः, यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । गवादिगणसूत्रमिदम् ।

(२) यत्र अक्षदण्डः प्रवेश्यते तच्च क्रमध्यगतं छिद्रं नाभिरुच्यते, तस्मै हितोऽक्षदण्डो नभ्यः । स हि अनुगुणत्वात् नाभये हितः । नभ्य मञ्जनम्, अञ्जनं=तैलसंस्कः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतं चक्रं सुपरिवर्तं भवति इति परिवर्तनात्मकं कार्यक्षमताऽऽक्षायकत्वाद् अञ्जनं नाभये हितम् ।

(३) शरीरावयवविशेषवाचि नाभिषब्दासु 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् केवलो भवति नतु नभादेशः ।

आत्मन् विश्वजन-भोगोत्तरपवात् खः ५।१।६

आत्माध्वानी खे ६।४।१६६

प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् — आत्मनीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेष्पते । अन्यत्र विश्वजनीयम् । (पञ्चजनावुपसंख्यानम्) । पञ्चजनीनम् । 'कुमति च' इति णः । मातृ-भोगीणः । (आचार्यादिणत्वं च) । आचार्यं भोगीनः ।

॥ इति छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. नभ्योऽक्षः—इति प्रयोगः साध्यः

उ० — नाभये हित इति विग्रहे चतुर्थ्यन्तनाभिश्चब्दात् 'नाभिनभं च' इति वार्तिकेन यत्प्रत्यये नाभेर्नभादेशे च नभ्योऽक्ष इति रूपं साधु ।

प्रश्न २. आत्मनीनमित्यस्य साधुत्वप्रकारो वर्तनीयः

उ० — आत्मने हितमिति विग्रहे चतुर्थ्यन्तादात्मन् शब्दात् 'आत्मन्विश्वजन-भोगोत्तर-पदात्खः' इति खप्रत्यये खस्येनादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते आत्मा ध्वानी खे' इति प्रकृति भावे स्वादौ नपुंसकत्वे रूपं साधु ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) ऊ धन्य इति प्रयोगः साध्यताम् ।
- (२) 'तस्मै हितम्' अस्य सूत्रस्य सोदाहरणमर्थं लिखत ।
- (३) नस्यमिति कथं सिध्यति ?
- (४) पञ्चजनीनमिति प्रयोगं साधयित्वा वाक्ये प्रयुज्यताम् ।

अथ ठञाधिकारः

प्राग्बतेष्ठञ् ५।१।१८

तेन तुल्यमित्यतः प्राक् ठञाधिक्रियते ।

आर्हाविगोपुच्छसंख्यापरिमाणादठक् ५।१।१९

तदहर्तीत्येतदभिध्याप्य ठञाधिकारमध्ये ठञोऽपवादध्वनिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२०

आर्हादित्ये तत्तेन क्रीतमिति यावदनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठगार्हीयेष्वर्षेषु । निष्केण क्रीतमिति-नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशणयोः ७।२।१७

उत्तरपदबृद्धिजिदादौ । परमनैष्किकम् ।

शताच्च ठन्-यतावशते ५।१।२१

शक्तिकम्, शस्यम् । अशते किम् ?

संख्याया अतिशबन्तायाः कन् ५।१।२२

आर्हीयेष्वर्षे । शतं परिमाणमस्य-शतकः सङ्घः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः -चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिड्वा ५।१।२३

वत्त्वन्तात्कन इड्वा । तावतिकः, तावत्कः ।

कंसादृष्टि ठन् (१) ५।१।२४

कंसिकः । (अर्षाच्च) अधिकः ।

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ५।१।२८

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् । अध्यर्धकं सम् (२) । संज्ञायाम् तु-याञ्चकपालिकम् ।

(१) टिठन्, टकारः टित्वात् स्त्रियां ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः, ठन् इत्येव शिष्यते । कंसेन क्रीतः=कंसिकः । अर्धेन क्रीतः=अधिकः ।

(२) अध्यालङ्घम् अर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये' बहुव्रीही पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य लोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः तद्वितार्थे द्विगुः । संख्याया
... इति कन् तस्यानेन लुक् ।

तेन क्रीतम् ५।१।३७

ठञ् । गौपुच्छेन क्रीतं-गौपुच्छिकम् । माप्तनिकम् । ठक्-नैष्किकम् ।

तस्येश्वरः ५।१।४२

सर्वभूमिपृथिवीम्यामण्यो स्तः । 'अनुष्ठातिकादीनां च' इति वृद्धिः । सर्वभूमेरीश्वरः-
सार्वभौमः । पार्थिवः ।

तवस्य परिमाणम् ५।१।५७

प्रत्ययः परिमाणमस्य-प्रास्थिको राशिः । (स्तोमे ङविधिः) पञ्चदश मन्त्राः परिमाण-
मस्य-पञ्चदशः । सप्तदशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः=स्तोमः ।

पङ्क्ति-विंशति-त्रिंशच्चत्वारिंशत्-पञ्चाशत् षष्टि-सप्तत्यशीति-नवति-शतम् ५।१।५६

एते रुडिशब्दा निपात्यन्ते (१) ।

तवर्हति ५।१।६३

श्वेतच्छत्रमर्हति-श्वेतच्छत्रिकः ।

दण्डाविम्यो यत् ५।१।६६

एभ्यो यत् । दण्डमर्हति-दण्ड्यः । अर्घ्यः । वह्यः ।

तेन निर्वृत्तम् ५।१।७६

अह्ना निर्वृत्तमाल्लिकम् ।

॥ इति ठञ्ठकोरवधिः ॥

(१) तवस्य परिमाणम् इत्यर्थे इति शेषः । पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन् शब्दात्
तिप्रत्ययः, प्रकृतेऽष्टलोपः, चकारस्य कृत्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ पङ्क्तिः = दशाक्षरपाद-
विशिष्टपञ्चन्दोविशेषः । दशानां वर्गो दशत्, 'पञ्चदशतीवर्गे, इत्युक्तेः, द्वौ दशती परिमाण-
मस्य सङ्घस्येति=विंशतिः, शतिच् प्रत्ययः प्रकृते विन्भावः, नस्यानुस्वारः । त्रयो दशतः
परिमाणमस्य सङ्घस्येति=विंशत्, शतप्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन् भावः । चत्वारो दशतः परिमाण-
मस्य सङ्घस्येति=चत्वारिंशत्, शत् प्रत्ययः, प्रकृतेः चत्वारिन् भावः । पञ्चदशतः परिमाण-
मस्य सङ्घस्येति=पञ्चाशत्, शत् प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य
सङ्घस्येति=षष्टिः, तिप्रत्ययः, प्रकृतेः षष्, जस्त्वाभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य
सङ्घस्येति=सप्ततिः, तिप्रत्ययः, प्रकृतेः सप्ता देशः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्येति=अशीतिः
तिप्रत्ययः प्रकृतेः 'अशी' इत्यादेशः । नव दशतः परिमाणमस्येति=नवतिः तिप्रत्ययः,
प्रकृतेर्नवादेशः । दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्येति=शतम्, तप्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च ।

अभ्यासः

प्रश्न १. निष्केण क्रीतम्, क्षतेन क्रीतम्, गोपुञ्ज्येन क्रीतम्—इति विग्रहेषु सम्प्रत्ययान्न रूपानि लिखत ।

प्रश्न २. पार्थिव इति प्रयोगः साध्यताम्

उ०— पार्थिव इत्यत्र पृथिव्या ईश्वर इति विग्रहे षष्ठ्यन्तात्पृथिवीशब्दात् 'तस्यैश्वरः' इति अञ्प्रत्यये आदिवृद्धौ 'यस्येतिचे ती' कारलोपे स्वादी रूपं साधु ।

प्रश्न ३. अर्घ्यं इति संसाध्य वाक्ये प्रयुज्यताम्

उ०— अर्धमर्हतीति विग्रहे द्वितीयान्तादर्धशब्दात् 'दर्धादिभ्यो यत्' इति यत् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'यस्येतिचे'त्यकारलोपे अर्घ्यं इति रूपं सिध्यति, वाक्ये प्रयोगो यथा— रत्नुरर्घ्यं वरतन्तुशिष्यं कौत्सं पर्यपूपुजत् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) परमनैषिकम्— इत्यत्र भाधुत्वप्रकारं प्रदर्शयताम् ।
- (२) बहुकः, कंसिकः, अध्यर्धकंसम् एते प्रयोगाः सूत्रनिर्देशपूर्वकं साधनीयाः ।
- (३) सार्वभौम इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययो भवति ?
- (४) 'तेन निर्वृत्तम्' इति सूत्रास्यार्थं निर्दिश्योदाहरणञ्च लेख्यम् ।
- (५) 'श्वेतच्छत्रिक' इति कथं सिध्यति ?

अथ भावकर्मार्थाः

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेद्वतिः ५।१।११५

ब्राह्मणेन तुल्यं-ब्राह्मणवत् (२) अधीते । क्रियाचेत् किम् ? गुणतुल्ये माभूत्-पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।
तत्र तस्येव ५।१।११६

मधुरायामिव-मधुरावत् क्षुप्ते प्रकाराः । चक्षस्येव चक्षवत् मीनवत् मीनस्य गावः ।

तस्य भावस्त्वतलौ ५।१।११६

प्रकृतिजन्यबोधे (३) प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम् । गोता । त्वास्तं क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् ।

आ च त्वात् ५।१।१२०

‘ब्राह्मणस्त्व’ इत्यतः प्राक् त्व-तलावधिक्रियेते । अपवादः (४) सह समावेशार्थः । स्त्रिया भावः-स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पौंसिन्म्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता ।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।१।१२२

वा वचनमणादिसमावेशार्थत्वम् (५) ।

ए ऋतो हलावेलंघोः ६।४।१६१

इष्टमेयस्सु ।

(१) तृतीयान्तातुल्यमित्यर्थे वति प्रत्ययः स्यात्, यत् तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् ।

(२) ब्राह्मणकतृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकतृकाध्ययनमिति बोधः ।

(३) त्व-तल प्रकृतिभूत-गवादि शब्देभ्यो जायमाने गोव्यक्त्यादिबोधे प्रकारो = विशेषणं = जात्यादिकं भावः = भावशब्देन विवक्षित इत्यर्थः, यथा गोशब्दाद् व्यक्तित्वबोधे जायमाने गोत्वं (जातिः) विशेषणत्वेन भासमानं भावः ।

(४) अनुवृत्त्यैव सिद्धे ‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्’ इत्यादि विहितैः इमनिजादिभिरपवादैरनयोर्बाधो मा भूदित्येवमर्थोऽधिकारः । तेन तैः सहास्य समुच्चयः मिष्यति । प्रथिमा पृथुत्वमिति ।

(५) पृथु-मुदुप्रभृतिषु ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यणः षण्ड-खादिषु गुणवचनलक्षणस्य ष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य-अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा विभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते, इति ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इति सूत्रं भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिज्-त्व- तलाभावेऽणादीनां प्रवृत्तिर्नस्यादिति भावः ।

टः ६।४।१४३

अस्य टेलोप इष्टमेयस्सु । पृष्ट-मुदु भृश-हृश-परिवृष्टानामेष रत्वम् । पृथोर्माधः = प्रथिमा पार्थवम् । अदिमा मार्ववम् ।

वर्ण-वृक्षादिभ्यः ष्यञ् च ५।१।१२३

चादिमनिच् । शौक्ल्यम्, शुक्लिमा । दाढर्घम्, द्रढिमा ।

गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४

चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् । ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोऽयम् । (चतुर्वर्णादीनां (१) स्वार्थे उपसंख्यानम्) चातुर्वर्ण्यम् (२) । चातुराश्रम्यम् । त्रैवर्ग्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि ।

स्तेनाद्यभ्रलोपश्च ५।१।१२५

नेति संघात ग्रहणम् (३) । स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ।

सख्युर्यः ५।१।१२६

सख्यम् ।

कपि-ज्ञात्योर्ढक् ५।१।१२७

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५।१।१२८

सेनापत्यम् । पौरोहित्यम् । (राजाऽसे) राजनृशब्दोऽसमासो यकं लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् (४) ।

प्राणभृज्जाति-वयोवचनाद्गात्रादिभ्योऽञ् ५।१।१२९

प्राणभृज्जातिः- प्राश्वम् । वयोवचनम्- कीमारम् । औद्गात्रम् । औशेत्रम् । सौष्ठवम् ।

(१) चतुर्वर्णादि गणपठितानां शब्दानां स्वार्थे ष्यञ् वक्तव्य इत्यर्थः ।

(२) चत्वारो वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् । एवं चत्वार आश्रमाः = चातुराश्रम्यम् इत्यादि । चतुर्वर्णं, चातुराश्रमं, सर्वविद्यं, त्रिलोकं, त्रिस्वरं, षड्गुणं, सेना, अनन्तरं, संनिधिं, समीपं, उपमां, सुखं, तदर्थं, इतीह, मणिक इति चतुर्वर्णादि ।

(३) नकाराऽकारसमुदायग्रहणमित्यर्थः ।

(४) अधिको राजा = अधिराज प्रादि समासे टवि रूपम् । अधिराजस्य भावः कर्म वा- अधिराज्यम् ।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५।१।१३०

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् (श्रोत्रियस्य यत्नोपपन्नम्) । श्रोत्रम् । कुशल-
निपुण - चपल - पिशुन - कुतूहल - क्षेत्रज्ञा - युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशलम्
कौशल्यमित्यादि ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१

शुचेर्भावः कर्म वा-लोचम् । मुनेर्भावः कर्म वा-मौनम् ।

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् ५।१।१३२

रामणीयम् । आभिधानीयकम् । (सहायाद्वा) । साहायकम्, साहाय्यम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञाविभिश्च ५।१।१३३

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

॥ इति नञ्स्नञ्जोरवधिः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. मथुरायामिव मथुरावत् लुप्ते प्राकारः- इत्यत्र वतिप्रत्यय विधायक सूत्रं लेख्यम्

उ०- मथुरायामिवेति विग्रहे सप्तम्यन्तान्मथुराशब्दात् इवार्थे 'तत्र तस्येवे' ति वति
प्रत्यये मथुरावत् इति रूपम् ।

प्रश्न २. प्रथिमा इति प्रयोगस्य सिद्धिप्रकारो वर्णनीयः

उ०- प्रथिमा-इत्यत्र पृथोर्भाव इति विग्रहे 'पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा' इति विकल्पेन
इमनिञ्प्रत्यये पृथु + इमन् इति जाते ऋतो हलादेशोऽर्थोः इति ऋकारस्य रकारादेशे 'टेः'
इति टिलोपे प्रथिमन् शब्दात् पुस्तके स्वादिकार्ये रूपं साधुः । इमनिञोऽभावे 'इगन्ताच्च
लघुपूर्वात्' इत्यणि 'आदिवृद्धौ 'ओर्गुणः' इति गुणे त्र्ययवमिति निष्पन्नम् ।

प्रश्न ३. चातुर्वर्ष्यमित्यत्र केन सूत्रेण कस्मिन्नर्थे कः प्रत्यय भवतीति निश्चयिताम्

उ०- चातुर्वर्ष्यमित्यत्र चत्वारो वर्षा इति विग्रहे चतुर्वर्णशब्दात् 'चतुर्वर्णदीनां स्वार्थे
उपसङ्ख्यानम्' इति वातिकेन स्वार्थे ध्यञ्प्रत्यये 'तद्धितेष्वचामादौ र'त्यादिवृद्धौ 'यस्येति चे'
त्यलोपे रूपं साधुः ।

(१) योपधाद् गुरुपोत्तमात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे बुञ् स्यादित्यर्थः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) पुसो भाव इति विग्रहे 'पौस्नम्' इति रूपं कथं जायते लिखत ।
- (२) अदिमा, भार्दवमिति रूपद्वयं साध्यम् ।
- (३) स्तेयमिति प्रयोगः साध्यताम् ।
- (४) अषस्तन सूत्राणां सोदाहरणमर्थो लिख्यताम्
'वर्ण-दृढादिभ्यः घ्यञ् च', 'हगन्ताञ्च लघुपूर्वात्', 'तृन्त्रमनोज्ञादिभ्यश्च' ।
- (५) अषस्तनपदानामर्थं विलिख्य वाक्ये प्रयुज्यताम्
गोता, जाड्यम्, त्रैलोक्यम्, सङ्ग्रहम्, पौरोहित्यम् ।

अथ पाञ्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः

धान्यानां (१) भवने क्षेत्रे खञ् ५।२।१

मुद्गानां भवने क्षेत्रं = मीद्वीनम् ।

बीहिशाल्योर्डक् ५।२।२

व्रहेयम् । शालेयम् ।

यव- यवक- षष्टिकाद्यत् ५।२।३

यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

विभाषा तिल- माषोमा- भङ्गाण्यः ५।२।४

यत् । पक्षे खञ् । तिल्यम्, तैलीनम् । माष्यम्, माषीणम् । उम्यम्, ओमीनम् । भङ्गपम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, अणवीनम् ।

तत्सर्वादिः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्रं व्याप्नोति ५।२।७

सर्वादिः पथ्याद्यन्तात् द्वितीयान्तात्खः । सर्वपथान् व्याप्नोति = सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ।

ह्रियङ्गवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३

ह्योगोदोहशब्दस्य ह्रियङ्गुरादेशो विकारेऽर्थे खञ् प्रत्ययश्च निपात्यते संज्ञायामित्यर्थः । दुहते-इति दोहः = क्षीरम्, ह्योगोदोहस्य विकारः-ह्रियङ्गवीनम् = नवनीतम् ।

तस्य पाकमूले पील्वादि(२) - कर्णादिभ्यः कुणब्-जाह्वौ ५।२।२४

पीलूना पाकः-पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं-कर्णजाह्वम् ।

पक्षसिः ५।२।२५

मूले इत्यनुवर्तते । पक्षस्य मूलं-पक्षसिः ।

(१) भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् = उत्पत्ति स्थानम् । षष्ठ्यन्ताद् धान्यवाचकात् शब्दाद् भवनं क्षेत्रमित्यर्थे खञ् स्थादिति सूत्रार्थः ।

(२) षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे 'कुणप्' प्रत्ययः, कर्मादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे 'जाह्व' प्रत्ययः स्थादित्यर्थः ।

तेन वित्तश्चुञ्चुप् (१) चणपौ ५।२।२६

यकारः (२) प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्वम् । विद्यया वित्तो = विद्याचुञ्चुः,
विद्याचणः ।

वेः शालच्छंकटचौ ५।२।२८

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । (विस्तृतम्) विशालम् । विशङ्कटम् ।

संप्रेषश्चकटच् ५।२।२९

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । धाद् विकटम् । (अलाबूतिलोभाभङ्गाभ्यो रजस्यूपसं-
स्थानम्) अलाबूतां रजोऽलाबूकटम् । तिलकटम् (गोष्ठजादयः स्थानादिषु पञ्चानामभ्यः) गवां
स्थानं = गोष्ठम् । (सङ्घाते कटच्) अवीनां सङ्घातोऽविकटः । (विस्तारे षटच्) अविषटः ।
(द्वित्वे गोयुगच्) द्वावुष्टी = उष्ट्रगोयुगम् । (षट्स्वे षङ्गवच्) अश्ववद्गवम् (३) । (स्नेहे तैलच्)
तिलतैलम् । सर्पपतैलम् ।

अवात्कुटारच्च ५।२।३०

चात्कटच् । अवकुटारः, अवकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटञ्भटच्चः ५।२।३१

अवादित्येव । नतं = नमनम् । नासिकाया नतम् = अवटीटम्, अधनाटम्, अधघटम् ।
तद्योगान्नासिकावटीटा । पुरुषोऽवटीटः ।

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ५।२।३४

पर्वतस्यासन्नं स्थलं = उपत्यका । आरूढं स्थलमधिस्थका ।

कर्मणिघटोऽठच् (४) ५।२।३५

कर्मणिघटते = कर्मठः ।

(१) तृतीयान्तात्समर्थात् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप्-चणपौ भवतः, इत्यर्थः । वित्तः = प्रसिद्धः ।

(२) ननु 'चुञ्चुप्' प्रत्ययस्य, 'चणप्' प्रत्ययस्य चाविश्वकारः 'चुट्' इति सूत्रेण इत्संज्ञः स्था-
दिति चेदत्रोच्यते-यकारः प्रत्यययोरादौ, इति । अयमर्थः- उभयपदादौ यकारोऽस्तीति
'युञ्चुञ्चुप्' 'यचणप्' प्रत्ययो स्तः । 'लोपो व्योर्वली' ति यलोपः, तेन चकारस्य प्रत्ययादित्वा-
भावाच्चेत्वं लोपश्चेति ।

(३) षट् अशवाः = अश्ववद्गवम् ।

(४) सप्तम्यन्तात् कर्मन् शब्दाद् घटे = घटमानेऽर्थे अठच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

तदस्य सञ्जातं तारकाविभ्यः (१) इतच् ५।२।३६

तारकाः सञ्जाता अस्य = तारकितं नमः (२) । पण्डितः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रमाणे द्वयसञ्-दध्नञ्-मात्रचः (३) ५।२।३७

ऊरु प्रमाणमस्य = ऊरुद्वयसम्, ऊरुदध्नम्, ऊरुमात्रम् ।

प्रथमश्च द्वितीयश्च (४) ऊर्ध्वमाने मतौ मम ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्याबाह्या तु सर्वतः ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ५।२।३८

पुरुषः प्रमाणमस्य = पौरुषम्, पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्, हस्तिद्वयसम् ।

यत्तवेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५।२।३९

यत्परिमाणमस्य = यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां बो धः ५।२।४०

आभ्यां वतुष्वस्य च धः ।

इदंकिमोरीश्-की ६।३।१०

दृग्दण्वतुषु । कियान् (५) । हयान् (६) ।

-
- (१) प्रथमान्तेभ्यस्तारकाविभ्यः तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
(२) सदसद्विवेकिनी बुद्धिः पण्डा, सा सञ्जाता अस्येति — पण्डितः ।
(३) प्रथमान्तादस्य प्रमाणमित्यर्थे उक्तत्रयः प्रच्ययाः स्युरित्यर्थः ।
(४) विशेषं दर्शयितुमाह—प्रथमश्चेति । प्रथम = द्वयसञ् प्रत्ययः, द्वितीयश्च—दध्नञ् प्रत्यय-
श्चेति द्वौ प्रत्ययौ ऊर्ध्वमाने मतौ । तत्र किमूर्ध्वमानमित्याह—ऊर्ध्वमानं किल उन्मानम् =
ऊर्ध्वं प्रमाणमित्यर्थः । सर्वतः प्रमाणं तु परिमाणमुच्यते । आयामः = दैर्घ्यं तु
प्रमाणम् उच्यते । संख्या तु सर्वपरिमाणेभ्यो बाह्या बोध्या इत्यर्थः । सूत्रे प्रमाणशब्दस्तु
परिच्छेदकमात्रपर इति ध्येयम् ।
(५) कियान् इत्यत्र किमपरिमाणमस्येति विग्रहः । वतुप् प्रत्यये वस्य घकारे घस्य 'इय्'
आदेशे, किम् + इयत् इति स्थिते किमः की-भावे 'यस्येति चेती' कारलोपे सौ विभक्तौ
'अत्वन्तस्ये' ति दीर्घे 'उगिदवामि' ति नुमि रूपम् ।
(६) इदं परिमाणमस्य—'हयान् ।' अत्र सर्वस्य इदम ईशादेशे ईकारलोपे च 'इयत्' इति
प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते, सौ नुमादि पूर्ववत् ।

किमः संख्यापरिमाणे इति च ५।२।४१

चाद्वतुप् तस्य च घः । का संख्यायेषां ते—कति, कियन्तः ।

संख्याया अवयवे तयप् ५।२।४२

पञ्च अवयवा अस्य—पञ्चतयम् ।

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५।२।४३

द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् ५।२।४४

उभयाब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः । उभयम् ।

॥ इति भवनार्थकाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. तिल्यमिति प्रयोगः साध्यताम्

उ० — तिल्यमित्यत्र तिलानां भवनं क्षेत्रमिति विग्रहे षष्ठ्यन्तात् तिलशब्दात् 'विभाषा तिल-माषोमा-मङ्गान्भ्यः' इति विकल्पेन यत् प्रत्ययेऽकारलोपे तिल्यमिति, पक्षे 'घान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इति खञि खस्येनादेशे आदिवृद्धौ तैलीनमिति रूपद्वयं साधु ।

प्रश्न २. हैयङ्गवीनमितिप्रयोगः कथं निष्पद्यते

उ० — ह्यः=पूर्वेद्युः उत्पन्नो गोदोहः=गोपयः इति ह्योगोदोहशब्दो निष्पद्यते ह्यो-गोदोहस्य विकार इति विग्रहे तस्मात् 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' इति विकारेण निपातनात् खञ् प्रत्यये ह्योगोदोहस्य 'हियङ्गु' इत्यादेशे च हियङ्गु+ख इति जाते खस्येनादेशे श्रित्वादादिवृद्धौ 'ओर्गुणः' इति गुणेऽवादेशे हैयङ्गवीनमिति साधु ।

प्रश्न ३. द्वयम्, द्वितयमिति रूपद्वयं साध्यम्

उ० — द्वौ अवयवौ अस्येति विग्रहे द्विशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयपि 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इति विभाषया तयपोऽयजादेशेऽनृबन्धलोपे 'यस्येति चे' टीकारलोपे द्वयम्, अयजभावेद्वितयमिति रूपद्वयं साधु ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) शालेयमिति रूपं कथं सिध्यति ?

(२) पक्षतिः, विद्याचुञ्चुः, तिलकटम्, पण्डितः, कति एतेषां विग्रहः प्रदर्शनीयः ।

- (३) विशेष सूत्रं प्रवर्त्यविस्तृतं प्रयोगाः साध्यन्ताम्
यव्यम्, विद्याचणः, सर्वाङ्गीणः, कर्मठ, कियान् ।
- (४) अघित्यका-इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत ।
- (५) ननु 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्-चणो' इत्यत्र चुञ्चुप्-चणप्-प्रत्यययोरिति भूतचकारस्य 'चुट'
इतीत्संज्ञा कथं न भवतीति शाङ्कामुद्भाष्य समाधीयताम् ।

अथ मत्वर्थीयाः

तवस्मिन्नधिकमिति वशान्ताड्डः ५।२।४५

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । (वत-सहस्रयोरेवेष्यते) नेह एकादशाऽधिका अस्यां विशत्यम् । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेधते ।' नेह, एकादश भाषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ।

शदन्तविशतेऽच्च ५।२।४६

डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिशदधिका अस्मिन्-त्रिशम् । विशम् ।

तस्य पूरणे ड् ५।२।४८

संख्याया इत्येव । एकादशानां पूरणः एकादशः ।

नान्तादसंख्यावेर्मट् ५।२।४९

डटो भट्टागमः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ? विशः । असंख्यावेः किम् ? एकादशः ।

षट्-कति-कतिपयचतुरां थुक् ५।२।५१

डटि । षण्णा पूरणः- षष्ठः । कतिथः । कतिपय-शब्दस्यासंख्यात्वेऽपि, अत एव ज्ञापकात् डट् । कतिपयथः । चतुर्यं । (चतुरस्रयतावाचक्षरसोपश्च) तुरीयः, तुर्यः ।

बहुपूगगणसङ्घस्य त्रिथुक् ५।२।५२

डटि । बहुत्रिथः ।

यावोरिथुक् (१) ५।२।५३

डटि । यावतिथः ।

द्वेस्तीयः ५।२।५४

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो=द्वितीयः ।

त्रेः संप्रसारणं च (२) ५।२।५५

तृतीयः । इह 'हल' इति दीर्घो न, तृतीयेति निर्देशात् ।

(१) वतुवन्तस्य इथुगगमः स्याड्डटि इत्यर्थः । यावतां पूरणो यावतिथः ।

(२) त्रिशब्दात् त्रिथ-प्रत्ययः स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यर्थः । त्रयाणां पूरणः=तृतीयः । त्रिथ-प्रत्यये रेफस्य सम्प्रसारणात् ऋकारः ।

विंशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम् (१) ५।२।५६

डटः । विंशतितमः, विंशः । एकविंशतितमः, एकविंशः ।

नित्यं त्रताविमासाधमास-संवत्सराच्च ५।२।५७

शतस्य पूरणः=शततमः । मासादेरत एव ज्ञापकात् डट् । मासतमः ।

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः (२) ५।२।५८

षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एवषष्ठः, एकषष्ठितमः ।

मतौच्छः सूक्तसाम्नोः ५।२।५९

मतृर्थे । अच्छावाक-शब्दोऽस्त्यस्मिन्नच्छावाकीयं=सूक्तम् । वारवन्तीयं=साम ।

श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते (३) ५।२।६०

श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तः छान्दसः ।

आहमनेन भुक्तमिनिठनौ ५।२।६१

आह्मी, आह्विकः ।

पूर्वादिनिः ५।२।६२

पूर्वकृतमनेन=पूर्वी ।

सपूर्वाच्च ५।२।६३

कृतपूर्वी ।

इष्टादिभ्यश्च ५।२।६४

इष्टमनेन-इष्टी । अधीती ।

अनुपद्यन्वेष्टा (४) ५।२।६५

अनुपदमन्वेष्टा=अनुपदीगवाम् ।

(१) विंशत्यादिभ्यो डटस्तमङागमो वा स्यादित्यर्थः ।

(२) असंख्यापूर्वदात् षष्ठ्यादेः परस्य डटो नित्यं तमङागमः स्यादित्यर्थः ।

(३) छन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे श्रोत्रियन् इति पदं निपात्यते इति भाष्यम् । द्वितीयान्ता-
च्छन्दशशब्दादधीते इत्यर्थे घन् प्रकृते श्रोत्रादेशश्चेति सूत्रार्थः । घस्य 'ह्य्' । अष्ट्ये
त्रणोऽपवादोऽयं घन् । अत्र 'वा' इत्यनुवर्तते तेन पक्षे छन्दोऽधीते-छान्दसः, इत्यपि ।

(४) अन्वेष्ट्यर्थे इनि प्रत्ययान्तोऽनुपदी इति निपात्यते ।

साक्षाद्द्रष्टरि (१) संज्ञायाम् ५।२।६१

साक्षाद् द्रष्टा=साक्षी ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति (२) मतुप् ५।२।६४

गवोऽस्यास्मिन् वा सन्ति-गोमान् ।

तसौ मत्वर्थे १।४।१६

तान्तसान्ती भसंज्ञी स्तौ मत्वर्थे प्रत्यय परे । संप्रसारणम् । विदुष्मान् (३) । (गुणवचने-
भ्यो मतुपो सुगिष्ठः) शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति=शुक्ल पटः (४) । कृष्णः ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५।२।६६

चूडालः, चूडावान् । प्राणिस्थातिकम् ? शिखावान्दीपः । (प्राण्यङ्गादेव) नेह-
मेघावान् (५) ।

सिध्मादिभ्यश्च ५।२।६७

सज्जा । सिध्मलः, सिध्मवान् । (वात-वन्त-वन्त-ससाटानामूह च) वातूलः । दन्तूलः ।
बलूलः । लसाटूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले ५।२।६८

लज्जा यथामकर्म कामवति वनवति चार्थे । वत्सल । अमलः ।

(१) साक्षात्-इत्यव्ययात् द्रष्टर्यर्थे इति प्रत्ययः स्यात् संज्ञायाम् । क्रियमाणं कर्म यः पश्यति
स साक्षी इत्युच्यते । 'अव्ययानां भ्रमात्रे' इति टिलोपः ।

(२) तदस्यास्तीति तदस्मिन्निति च विग्रहेऽस्ति समानाधिकरणात् प्रथमान्तादस्याऽस्मिन्निति
चार्थे मतुप् स्यादित्यर्थः । उपावितौ । इति शब्दो विषय विशेषलाभार्थस्तदुक्तं श्लोकवातिके-

भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति मतुदावयः ॥

भूमा=बहुत्वम्-यथा गोमान्, यवमान् । निन्दायाम्=ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायाम्-
रूपवान् । नित्ययोगे-क्षीरिणा वृक्षा । अतिशायने-उदरिणी कन्या । संसर्गे-दण्डी, छत्री ।

(३) विद्वांसः सत्यस्मिन्निति=विदुष्मान् देशः । विदुच्छब्दान्मतुपि भसञ्ज्ञायो 'वसोः
सम्प्रसारणमि'ति सम्प्रसारणम् ।

(४) शुक्लः=शुक्लगुणवानित्यर्थः । कृष्णः=कृष्णगुणवान् ।

(५) मेघा नहि प्राण्यङ्गम् । तस्मान्न लच् ।

फेनादिसञ्च ५।२।६६

चात्तलच् । अन्यतर-याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः, फेनलः, फेनवान् ।

लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००

लोमादिभ्यः शः । लोमशः, लोमवान् । रोमशः, रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः । (अङ्गात्कल्याणे) अङ्गना (१) । (लक्ष्म्या (२) अच्च) । लक्ष्मणः । (पिच्छादिभ्य इलच्) पिच्छिलः, पिच्छवान् । उरसिलः, उरस्वान् ।

प्रज्ञा- (३) श्रद्धार्चाभ्यो णः ५।२।१०१

प्राज्ञो-व्याकरणे । प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्चः । (वृत्तेश्च (४)) वार्तः ।

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ५।२।१०२

विनीन्योरिकारो नकारपरिवाणार्थः (५) । तपस्वी । महस्वी ।

अण् च ५।२।१०३

तापसः । साहसः । (ज्योत्स्नादिभ्य (६) उपसंख्यानम्) ज्योत्स्नः । तामिस्रः ।

सिकता-शर्कराभ्यां च ५।२।१०४

सैकतो गटः । शार्करः ।

बेशे लुबिलचौ च (७) ५।२।१०५

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे-सिकता, सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

(१) अङ्गान्यस्याः सन्तीति = अङ्गना = कल्याणाङ्गा ।

(२) लक्ष्मी शब्दान्मतत्त्वर्थे न प्रत्ययोऽकारोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मीरस्यास्तीति = लक्ष्मणः, न प्रत्यये प्रकृते रकारान्तादेशे णत्वम् ।

(३) प्रज्ञा-श्रद्धार्चाशब्देभ्यो णः स्याद् मतुवर्थे । प्रज्ञाऽस्यास्तीति = प्राज्ञः । श्राद्धः = श्रद्धावान् । आर्चः = अर्चावान् ।

(४) वृत्तिशब्दान्मतत्त्वर्थे णप्रत्ययः ।

(५) अन्यथा 'हलन्त्यमि' ति नकारस्येत्संज्ञाज्ञोपी स्याताम् ।

(६) अण् इति शेषः । ज्योत्स्नाऽस्यास्तीति ज्योत्स्नः = शुक्लपक्षः । तामिस्रमस्यास्तीति तामिस्रः = कुष्णपक्षः ।

(७) पूर्वसूत्रविहितस्याणो लुप् इलच् च स्यादित्यर्थः ।

दन्त उन्नत उरष् ५।२।१०६

उन्नता दन्ता अस्य-दन्तुरः ।

ऊष-सुषि-मुष्क-मधो रः ५।२।१०७

ऊपरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । मधुरः ।

(रप्रकरणे क्षमुक्ष-कुञ्जोभ्य उपसंख्यानम्) खरः (१) । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः ।
कुञ्जरः । (नग-पांसु-पाण्डुभ्यश्च) नगरम् (२) । पांसुरः । पाण्डुरः । (कच्छा ह्रस्वत्वं
च) कच्छुरः (३) ।

घु-दुभ्यां मः (४) ५।२।१०८

घुमः । दुमः ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५।२।१०९

प्रकृतेनान्यतरस्याम्रहणेन मनुषि सिद्धे पुनर्यहणं इति-ऊनोः समावेशार्थम् । केशवः, केशी,
केशिकः, केशवान् । (अन्येभ्योऽपि वृष्यते) (५) । मणिबो नागविशेषः । द्विरप्यवो=निधिविशेषः
(अर्णसो (६) लोपश्च) अर्णवः ।

गाण्डपजगात्संज्ञायाम् (७) ५।२।११०

ह्रस्वदीर्घयोर्यणात्तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डीवम् । गाण्डिवम्=अर्जुनस्य धनुः । अजगर्ष=पिनाकः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ५।२।१११

काण्डीरः । आण्डीरः ।

रजः-कृष्यासुति-परिषदो बलच् ५।२।११२

रजस्वला=स्त्री । कृषीवलः । 'बले' इति दीर्घः । आसुतीबलः=शौण्डिकः । परिषद्वलः ।
पर्वदिति पाठात्तरम् । पर्वद्वलः । (अन्येभ्योऽपि वृष्यते) भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः ।

(१) खं मुखविलमस्यास्तीति खरः=गर्दभः । मुखरः=शब्दवान् । कुञ्जरः=हस्ती ।

(२) नगाः=प्रासादा अत्र सन्तीति-नगरम् । पांसु.=दोषः सोऽस्यास्तीति-पांसुरः पाण्डुः=
शुक्लवर्णः सोऽस्यास्तीति पाण्डुरः ।

(३) कच्छुरः=शुनारोगविशेषः ।

(४) दिव् शब्दात् दुशब्दाच्च मत्वर्थे मप्रत्ययः ।

(५) व प्रत्यय इति शेषः ।

(६) अर्णस् इत्यस्मात् व प्रत्ययोऽन्तलोपश्चेत्यर्थः ।

(७) गाण्डिशब्दाद् गाण्डीशब्दाद् अजगर्षशब्दाच्च मत्वर्थे व प्रत्ययः स्यात्संज्ञायाम् ।

दन्तशिखारसंज्ञायाम् ५।२।११३

दन्ताबलो=हस्ती । शिखाबलः=केकी ।

अतः (१) इति ठनौ ५।२।११५

दण्डी, दण्डकः ।

ग्रीहादिभ्यश्च ५।२।११६

ग्रीही, ग्रीहिकः ।

तुन्वादिभ्य इलच्च ५।२।११७

चादिनि-ठनौ मतुप् च । तुन्दिलः (२), तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ग्रीहि इति तुन्वादिः ।

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ५।२।१२०

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः=कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो=गौः ।
(अन्येभ्योऽपि वृश्यते) हिम्याः=पर्वताः । गुण्याः=ग्राहणाः ।

अस्माया (३)-मेघा-स्रजो विनिः ५।२।१२१

यशस्वी, यशस्वान् । मायावी, मायावान् । ग्रीहादिपाठान्मायी, मायिकः । स्रज्वी ।
(शृङ्ग-वृन्वाभ्यामारकन्) शृङ्गारकः । वृन्दारकः । (फल-वर्हाभ्यामिनच्) फलिनः । बहिणः ।
(हृदयापञ्चालुरन्यतरस्याम्) हृदयालः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् । (शीतोष्ण-सूप्रेभ्यस्तवसहने)
शीतं न सहते-शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रः=पुरोडाशस्तत्र सहते=तृप्रालुः । (तप्पर्व-मद्वभ्याम्)
पर्वतः । मरुतः ।

ऊर्णया युस् ५।२।१२३

ऊर्णयुः ।

वाचोग्मिनिः ५।२।१२४

वाग्मी ।

(१) अदन्तान्मत्वर्थे इनि-ठन स्तः ।

(२) तुन्वं=वृद्धा नाभिरस्यास्तीति-तुन्दिलः ।

(३) अस्=असन्तात् माया-मेघा-स्रज् शब्देभ्यश्च विनिः स्यान्मतुबर्थे । अन्यतरस्यां ग्रहण-
मिह सम्बध्यते 'यशस्वान्' इति भाष्योदाहरणात् । यशोऽस्यास्तीति-यशस्वी, यशस्वान्
इति मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे' भत्वात्पदत्वाभावेन रुत्वञ्च ।

आलजाटचौ बहुभाषिणि ५।२।१२५

(कुत्सित इति वक्तव्यम्) कुत्सितं बहु भाषते = वाचालः, वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु वदति तत्र वाग्मीत्येव ।

स्वामिन्नैश्वर्ये ५।२।१२६

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान्मत्वर्ये आमिनिच् । स्वामी ।

अर्श आविभ्योऽच् ५।२।१२७

अर्शामि अस्य विचिन्ते-अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ।

वातातीसाराभ्यां कुक् च ५।२।१२८

चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । (पिशाचाच्च) पिशाचकी ।

हस्ताज्जातौ ५।२।१३३

हस्ती ।

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ५।२।१३४

वर्णी ।

कं-शंभ्यां ब-भ-युस्ति-तु-त-यसः ५।२।१३८

कमित्युदकसुखयोः, शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस् यतोः सकारः पदत्वार्थः । कम्बः, कम्भः, कंधुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः । एवं शम्ब इत्यादि ।

तुन्दि-बलि-वटेभः ५।२।१३९

तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः ।

अहं-शुभमोर्युस् ५।२।१४०

अहंयुः = अहङ्कारवान् । शुभयुः = शुभान्वितः ।

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. पञ्चमः— इति प्रयोगस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— पञ्चम इत्यत्र पञ्चाना पूरण इति विग्रहे षष्ठ्यन्तात् पञ्चन् शब्दात् “तस्य पूरणे ङट्” इति ङट्प्रत्यये “नान्तादसंख्यादेर्मट्” इति ङटो मडागमे नलोपे स्वादिकार्ये रूपं साधु ।

प्रश्न २ (चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्च- इति वातिकस्यार्थं विलिख्योदाहरण साध्यताम्

उ०- (चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्च) चतुरश्रब्दान्तरात् पूरणे छयतीति वाद्य-
क्षरलोपश्चेत्यर्थः । उदाहरणं यथा- तुरीय, तुर्यः ।

तुरीय इत्यत्र चतुर्णां पूरण इति विग्रहे पाठजन्ताच्चतुर शब्दात् 'तस्य पूरणे डट्' इति
प्राप्तं डट् प्रवाध्य पूर्वोक्तवातिर्न ल प्रत्यये छरीयादेशे चतुर इत्येति जाने तेनैव वातिकेना-
द्यक्षरलोपे च तुरीय इति सिध्यति ।

चतुरश्रब्दात् यत्प्रत्यये तु तेनैवाद्यक्षरलोपे तुर्य, इति सिध्यति ।

प्रश्न ३. अधस्तनप्रयोगेषु विग्रहः प्रदर्शनीयः

दन्तुरः, पाण्डुरः, केशवः, यशस्वी, बाचाल ।

उ०- उन्नता दन्ता अस्य - दन्तुरः । पाण्डु, श्वरवर्ण, संज्ञास्तीति = पाण्डुरः ।
केशाः सन्तपस्मिन्निति = केशवः । यशस्व्यास्तीति = यशस्वी । कृत्स्नं बहु भाषते इति =
बाचालः ।

प्रश्न ४. 'वातकी' इति प्रयोगः साध्यताम्

उ०- वातः - वातव्याघ्रिः वास्तंति विग्रहे 'वानानिवाशस्या कृच्' इति सूत्रेण इति
प्रत्यये कुगागमे च वातानि इत्यस्मान्प्रातिर्दिशत्ये यो वातकी इति रूपं सिध्यति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) षष्ठः- इति प्रयोगः साध्यताम् ।

(२) मासतमः- इति कथं निष्पद्यते ?

(३) अधस्तनसूत्राणां सोदाहरणमर्थं प्रदर्शयताम्

'इष्टादिभ्यश्च', 'देशे लुबिलची च', 'वर्णाद्ब्रह्मचारिण' ।

(४) अधस्तन विग्रहेषु रूपाणि प्रदर्शयताम्

श्राद्धमनेन भुक्त्वा, साक्षाद् द्रष्टा, दन्ता अस्य गन्ति, रजोऽस्या अस्ति, अहंमस्मास्ति ।

(५) लक्ष्मणः, पिच्छ्रजः, केशवः, कृषीवल स्वामी इति साध्यताम् ।

(६) मायावी, मायावान् मायो. मायिक - इति रूपचतुष्टयस्य साधुत्वं दर्शनीयम् ।

(७) अधस्तन प्रयोगा विग्रह प्रदर्शय चास्ये प्रयुज्यन्ताम्

विशः, एकषष्टितमः, अधीती, पामनः, कुञ्जरः ।

अथ प्राग्दिशीयाः

प्राग् विशो विभक्तिः ५।३।१

दिक् शब्देभ्यः, इत्यतः प्राग्बध्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ।
अथ स्वार्थिकाः ।

कि-सर्वनाम - बहुभ्योऽव्ययसिन्धुः (१) ५।३।२

किमः सर्वनाम्नो बहुषब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमाविभ्यस्तसिल् वा ।

कु ति-होः ७।२।१०४

किमः कुस्तादौ हादौ च विभक्तौ । कुतः (२) । कस्मात् ।

इवम इष् (३) ५।३।३

प्राग्दिशीये । इतः ।

एतदोऽन् ५।३।४

एतदः प्राग्दिशीये । अनेकालत्वात्सर्वदिशः । अतः । अमुतः । यतः । ततः । बहुतः ।

वृषादेस्तु द्वाभ्याम् ।

पर्यभिभ्यां च ५।३।६

तसिल् । (सर्वोभयार्पाभ्यामेव) परितः सर्वत इत्यर्थः अभितः = उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्त्रल् ५।३।१०

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

(१) सर्वनामत्वेऽपि द्वयादि निषेधात् किमः पृथग् ग्रहणम् ।

(२) पञ्चम्यन्तात् किम् शब्दात् वातसिल् प्रत्यये 'सुपो घातु प्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुकि
किमः 'कु' इत्यादेशो कुतः । 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युक्ते ख्ययत्वम् । पक्षे कस्मात् ।

(३) शित्वात्सर्वदिशः ।

इवमोहः ५।३।११

सलोऽपवादः । इह ।

किमोऽत् ५।३।१२

वा स्यात् ।

क्वाति(१) ७।२।१०५

किमः । क्व, कुत्र ।

इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ५।३।१४

पञ्चमीगुप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिनादयो दृश्यन्ते । (दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव) स भवान्, ततो(२) भवान्, तत्र भवान् । तं भवन्तम्, ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः(३) । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ।

सर्वेकान्य-कि-यत्तदः काले वा ५।३।१५

सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे वा स्यात् ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां वि ५।३।१६

वादी प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा । सर्वस्मिन् काले-सदा, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे ।

इवमोहिल् ५।३।१६

सप्तम्यन्तात् ।

एतेतो र-थोः ५।३।१४

इदम् 'एत-इत्' (४) एतोस्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । अस्मिन् काले-एतर्हि । काले किम् ? इह देशे ।

(१) किमः 'क्व' आदेशः स्यात् अत् प्रत्यये इत्यर्थः ।

(२) स भवान् इत्यर्थे = ततो भवान्, तत्र भवान् इतीत्यर्थः । एवं तं भवन्तम् इत्यर्थे = ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम् इति ।

(३) इत्यादिप्रयोगेऽपि तथेत्यर्थः । ततो दीर्घायुः, नत्र दीर्घायुः । ततो देवानां प्रियः, तत्र देवानां प्रियः (स दीर्घायुः) स देवानां प्रियः इत्यर्थः ।

(४) रेफादौ एतः, थादौ इत् इति विवेकः ।

अधुना (१) ५।३।१७

इदमो निपातोऽयम् ।

दानीं च ५।३।१८

इदमो दानीं प्रत्ययः काले । इदानीम् ।

तदा (२) दा च ५।३।१९

तदा, तदानीम् ।

अनद्यतनोऽहलन्यतरस्याम् (३) ५।३।२१

कहिं, कदा । यहिं, यदा । तहिं, तदा ।

एतद् ५।३।५

एतद्-शब्दस्य । एतस्मिन् काले-एतर्हि ।

सद्यः (४)-परत्-परार्थेष्वमः परेद्यव्यद्य-पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युर-
अरेद्युरभयेद्युरस्तरेद्युः ५।३।२२

एते निपात्यन्ते । (द्युश्चोभयाद्व्यपत्यः) उभयेद्युः ।

प्रकारवचने चाल् ५।३।२३

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्याल् । तेन प्रकारेण-तथा । यथा ।

-
- (१) इदं शब्दात् सप्तम्यन्तात् कालवाचकात् स्वार्थे 'अधुना' प्रत्ययः स्यात् । अस्मिन् (काले) = अधुना । इदम् इष्, यस्येति चेत्यकारलोपः, ततः प्रत्ययमात्रमवशिष्यते ।
- (२) तच्छब्दाद् दानीं प्रत्ययो दाप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । तस्मिन् काले = तदा, तदानीम् । त्यवाद्यत्वम् ।
- (३) अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः । किमादिभ्यः = सप्तम्यन्तेभ्योर्हित्प्रत्ययो वा स्यान्, पक्षे दाप्रत्ययश्च ।
- (४) सद्यः समानस्य सभावोद्यत् प्रत्ययश्च, 'समानोद्यश्चाहनि' इति वार्तिकम् । पूर्वस्मिन् वत्सरे = परत् । पूर्वतरे वत्सरे = परारि 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेश उदारिच्प्रत्ययौ संबत्सरे ।' 'इदम् इष् समसण्' इति वार्तिकेन-ऐषमः = अस्मिन्संबत्सरे इत्यर्थः । 'परस्मादे चव्यहनि' इति वार्तिकेन = परेद्यवि । 'इदमोऽण्भावो द्यश्च' इति वार्तिकेन = अद्य, अस्मिन्नहनि इत्यर्थः । 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोन्तरेभ्य एद्यस् च' इति वार्तिकेन एभ्य एद्य् प्रत्यये एतेऽग्निमाः मिद्धयन्ति । पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि = अन्येद्यः । अन्यतरस्मिन्नहनि = अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि = इतरेद्यः । अपरस्मिन्नहनि = अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि = अधरेद्युः । उभयोरह्नो = उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि = उत्तरेद्युः ।

इवमस्थमः ५।३।२४

थालोऽपवादः । (एतदोऽपि वाक्यः) अनेन एतेन वा प्रकारेण—इत्थम् ।

किमश्च ५।३।२५

केन प्रकारेण—कथम् ।

॥ इति प्राग्निदशीयाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. कुतः— इति प्रयोगस्य साधुत्वप्रकारं दर्शयत

उ०— कुतः— इत्यत्र कस्मात् इति विग्रहे पञ्चम्यन्तात् किं शब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति वैकल्पिकतसिल् प्रत्यये 'सुपोधातु प्रातिपदिकयोरिति' सुपो लुकि कुति होः' इति किमः 'कु' इत्यादेशे 'तसिलादयः प्राक्पाशपः' ख्ययत्वे कुतः, पक्षे किम् शब्दात्पञ्चम्या एकवचने कस्मात् इति रूपद्वयं साधु ।

प्रश्न २. सदा, सर्वदा— इति रूपद्वयं साध्यम्

उ०— सर्वस्मिन्काले इति विग्रहे सप्तम्यन्तात्सर्वशब्दात् 'सर्वैकान्य-कि- यत्तदः काले दा' इति दाप्रत्यये सुपोलुकि 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सर्वस्य वैकल्पिक 'स' आदेशोऽध्ययत्वे सदा, सादेशाभावे सर्वदा इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

प्रश्न ३. अधस्तन पदानां समुचित वाक्ये प्रयोगं कुर्वन्तु

कुव, क्व, यदा, इह, इदानीम् ।

उ०— कुत्र गच्छन्ति गुरवः ? क्व सूर्यप्रभवो वशः ? यदा सूर्य उदेति तदा तमः पलायते । इह बहवो विद्वांसः समायान्ति । इदानीं नेपालदेशे श्री ५ वीरेन्द्रो भुवं प्रशस्ति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) इतः— इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?
- (२) 'सप्तम्यास्तल्' इति सूत्रस्य च त्वार्युदाहरणानि दर्शयत ।
- (३) अधस्तन प्रयोगाणां वाक्ये प्रयोगः कार्यः
एकदा, एतहि, अतः, पूर्वेषु, कथम् ।
- (४) (एतदोऽपि वाक्यः) इति वातिकस्यार्थमुदाहरणं च लिख्यताम् ।
- (५) अदस् शब्दात् तसिल्प्रत्यये कीदृशं रूपं जायते ?

अथ प्राग्वीयाः

दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमी- प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेऽवस्तातिः ५।३।२७

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिःशब्देभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्य स्वार्थेऽस्तातिः ।

पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चेषाम् ५।३।३६

पञ्चम्यास्तत्पत्यर्थेऽसिस्तथाणे चेपा पुर् अघ् अच् इत्यादेशाः स्युः ।

अस्ताति च ५।३।४०

पूर्वादिनां पुरादयः स्य । पूर्वस्या पूर्वस्या पूर्वा वा दिक्-पुरः, पुरस्तात् । अघः अधस्तात् ।
अवः ।

विभाषाऽवरस्य ५।३।४१

अस्तानी अवः स्नात् । अवस्नात्, अवस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रुढेभ्यः
तिप्-ऐत्युक्त्या वमति (१) गणमस्यन्तेभ्य तिप् ? पूर्वो ग्रामं गतः । दिगादि वृत्तिभ्यः किम् ?
पूर्वस्मिन् गुरो वमति । अस्नाति चेति ज्ञापकादगिरस्ताति न बाधते ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ५।३।२८

अस्तातिरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

विभाषा परावराभ्याम् ५।३।२९

परतः, परस्तात् । अवरतः, अवरस्तात् ।

अञ्चर्लुक् ५।३।३०

अञ्चन्त्यन्ताद् दिक्शब्दादस्नातेर्लुक् स्यात् । प्राक् । उदक् ।

उपयुपरिष्ठात् ५।३।३१

निपातावेती

पश्चात् ५।३।३२

तथा ।

(१) ऐन्द्रीशब्दां न केवल दिशिःशब्दः किन्तु इन्द्रदेवताके पदार्थे ।

उत्तराघरदक्षिणादातिः ५।३।३४

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणान् ।

एनबन्धनतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ५।३।३५

उत्तरादिभ्य एनन्वा दवध्यवधिमतो सामीप्ये । पञ्चम्यन्तात् न । उत्तरेण । अधरेण दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिद् दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् ।

दक्षिणादाच् ५।३।३६

अस्तार्तेविषये । दाङ्गा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागत ।

आहि च दूरे ५।३।३७

चादाच् । दक्षिणाहि, दक्षिणा ।

उत्तराच्च ५।३।३८

उत्तराहि, उत्तरा ।

संख्याया विधार्थे घा ५।३।४२

क्रियाप्रकारे वर्तमानात् संख्याशब्दात्स्वार्थे घा स्यात् । चतुर्धा ।

एकाद्वी ध्यमुञ्जान्यतरस्याम् (१) ५।३।४४

एकध्वम्, एकधा ।

द्विध्वोश्च धमुञ् ५।३।४५

आभ्यां घा इत्यस्य धमुञ् वा । द्वैधम्, द्विधा । त्रैधम्, त्रिधा ।

एधाचच (२) ५।३।४६

द्वेधा । त्रैधा ।

याप्ये पाशप् ५।३।४७

कुत्सितो भिषग्-भिषक्पाशः । (तीया दीकक् स्वार्थे वा वाच्यः) द्वैतीयीकः, द्वितीयः । तार्तीयीकः, तृतीयः । (न विद्यायाः(३)) । द्वितीयाविद्येत्येव ।

एकादाकिनिच्चासहाये ५।३।५२

वात्कन्तुकी । एकः, एकाकी, एककः ।

(१) एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञ्जादेशः स्याद्विकल्पेनेत्यर्थः ।

(२) द्वि त्रिभ्या परस्य धाप्रत्ययस्य एधाच् इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।

(३) विद्यावृत्तेस्तीयप्रत्ययान्ता दीकक् नेत्यर्थः ।

भूतपूर्व चरट् ५।३।५३

आढयो भूतपूर्वः— आढयचरः ।

षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४

षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्व रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गो. = कृष्णरूप्यः, कृष्णचरः ।

अतिशयाने तमबिष्ठनौ ५।३।५५

अतिशयविशिष्टार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढयः आढयतमः । लघुतमः, लघिष्ठः ।

तिङ्ङन् ५।३।५६

तिङ्ङन्तादतिशये छोल्ये तमप् स्यात् ।

तरप्स्तमपी घः १।१।२२

किमेत्तिङ्ङ्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ५।४।११

किम् एदन्तात्तिङ्ङ्ययाच्च यो घस्तदन्ता दाम्ः स्यान्नतु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राप्तेतमाम् । प्रगेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तहः ।

द्विवचन—विभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५।३।५७

द्वयोरेकस्याऽतिशये विभक्तव्ये छोपपदे सुप्तिङ्ङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोर-
तिशयेन लघुनरो, लघीयान् । उदीच्या प्राच्येभ्यः पटवः = पटुनराः, पटीयांसः ।

अजावी गुणवचनादेव ५।३।५८

इष्टनीयसुनौ । नेह—पाचकतरः, पाचकतमः ।

प्रशस्यस्य अः ५।३।६०

इष्टेयसोः परतः ।

प्रकृत्येकाच् ६।४।६३

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः, श्रेयान् ।

ज्य च ५।३।६१

प्रशस्यस्य ज्यादेश इष्टेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यावावीयसः ६।४।१६०

‘आदेः परस्य’ ज्यायान् ।

वृद्धस्य च ५।३।६२

ज्यादेश अजाद्योः । ज्येष्ठः, ज्यायान् ।

अन्तिक-बाढयोर्नेद - साधौ ५।३।६३

अत्राद्योरिष्टेयमोः । नेदिष्ठः, नेदीयान् । साधिष्ठः साधीयान् ।

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ६।४।१५६

ऐया यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एव मीयसुन् । ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्राणां पृथ्वादिवाद् - ह्रमिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ।

प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-बहुल-गुरु-वृद्ध-तृप्र-दीर्घ-वृन्वारकाणां प्र-स्थ-स्फ-
वर्बं हि-गर्वषि-त्रप्-द्राधि-वृन्वाः ६।४।१५७

प्रियादीनां प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । र्वपिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राधिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिवात्प्रेमेत्यादि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः ६।४।१५८

बहोः परपौरिष्टेयसोर्लोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः । भूमा, भूयान् ।

इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५९

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपो यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

विन्मतोर्लुक् ५।३।६५

इष्टेयमोः परतः । अतिगयेन त्वग्नी-स्त्रजिष्ठः । अतिगयेन त्वग्नी-स्त्रजिष्ठः, त्वचीयान् ।

प्रशंसायां रूपप् ५।३।६६

मुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ कल्पब्-देश्य-देशीयरः ५।३।६७

ईषदूनां विद्वान्-विद्वत्कल्पः, विद्वद्देश्यः, विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

विभाषा मुपो बहुच् पुरस्तात् ५।३।६८

ईषदूनां, पटुर्बहुपटुः, पटुकल्पः । मुपः किम्? वृत्तिकल्पम् ।

प्रागिवात्कः ५।३।७०

इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५।३।७१

कापवादः । तिङश्चेत्यनुवर्तते ।

कस्य च दः ५।३।७२

कान्ताव्ययस्य दादेशोऽकच्च ।

अज्ञाते ५।३।७३

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । पचर्तक । धकित् ।

कुत्सिते ५।३।७४

कुरितोऽश्वोऽश्वकः ।

अल्पे ५।३।८५

अल्पं तैलं- तैलकम् । ह्रस्वां वृक्षां- वृक्षकः । (अस्मिन् प्रकरणे ह्रस्वादी प्रत्यये द्वितीया-
श्चः परस्य लोपो वा बाध्यः) देवदत्तकः, देवकः, (लोपः पूर्वपदस्य च) दत्तकः । (विनाऽपि
प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा बाध्यः) शतयामा, भामा, सत्या ।

कुटी-शमी-शुण्डाम्यो रः ५।३।८८

ह्रस्वाकुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ।

कुत्वा कुपच् ५।३।८९

ह्रस्वा कुत् = कुतुपः । 'कून् कूने स्नेहपात्रं ह्रस्वा मा कुतुपः पुमान्' ।

कासू-गोणीभ्यां ष्टरच् ५।३।९०

प्रायुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा मा कासूतरी । गोणीतरी ।

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५।३।९१

वत्सतरः । उधतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ।

कियत्तवोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ५।३।९२

अनयोः कतरो वीष्णवः । यतरः । ततरः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमच् ५।३।९३

जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमात्रे । क्तमो भवतां कट । यत्तम । तत्तम -वाग्रहण-
मकर्जयम् ।

यकाच्च प्राचाम् ५।३।९४

उत्तरच् उत्तमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो भैत्रः । एषामेकतमः ।

॥ इति प्राग्वीयाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. पुरः, पुरस्तात्-इति प्रयोगौ सविग्रहं साध्या

उ०- पूर्वस्यां, पूर्वस्या, पूर्वा वा दिक् इति विग्रहे पूर्वाशब्दात् 'दिक्' शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यां दिग्देशकालेष्वन्ताति' रित्यस्ताति प्रत्यये 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इति सूत्रेणासिप्रत्यये चोभयत्र पूर्वायाः 'पुर' इत्यादेशेऽप्यत्वे पुरः, पुरस्तात् इति रूपद्वयं साधु ।

प्रश्न २. द्वैधम्, द्विधा इति कथं सिध्यतः ?

उ०- द्विप्रकारा क्रियेति विग्रहे द्विषाब्दात् 'संख्यामा विधायै धा' इति धाप्रत्यये 'द्वित्योश्च धमुञ्' इति धा इत्यस्य वैकल्पिक धमुञादेशे ञकारोकारयोरित्संज्ञायां लोपे च ञित्वादादिवृद्धौ, अव्ययपत्यत्वे द्वैधम्, पक्षे द्विधेति रूपद्वयं निष्पन्नम् ।

प्रश्न ३. प्रशस्य शब्दात् इष्टप्रत्यये, इयसुन् प्रत्यये च रूपद्वयं सम्भक्साध्यताम्

उ०- अयमेवामतिशयेन प्रशस्य इति विग्रहे प्रशस्य शब्दात् 'अतिशयेन तमविष्ठनी' इतीष्टन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे प्रशस्य + इष्ट इति जाते, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इति विग्रहे प्रशस्य शब्दात् 'द्विवचन-विभज्योपपदे त्रयीयसुनौ' इतीयसुन्प्रत्यये नकारोकारयोरित्संज्ञायां लोपे च प्रशस्य + इयस् इति जाते उभयत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' इति आदेशे 'टे' रि ति टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे गुणे स्वादिकार्ये श्रेष्ठः, श्रेयाम् रूपद्वयं साधु ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) अधः, अधस्तात्-इति रूपद्वयं प्रकृतिप्रत्ययौ निर्दिश्य ससूत्रं साध्यताम् ।

(२) अधो लिखितप्रयोगाः सूत्रप्रत्ययनिर्देशपूर्वकं सुसाध्याः

दक्षिणाहि, ऐक्यम्, त्रेधा, भिषक्पाण, द्वैतीयिकः ।

(३) 'एकादाकिनिच्चासहाये' इति सूत्रम्यार्थं विलिख्योदाहरणत्रयं साध्यताम् ।

(४) अधोलिखित विग्रहेषु कीदृशं रूपं सम्पद्यते ?

भूतपूर्वं आढ्यः, कस्यायमश्वः, अल्पं तैलम्, ह्रस्वाकुटी, अतिशयेन वृद्ध ।

(५) प्रिय-थिर-उरु-गुरु-दीर्घशब्देभ्य इष्टप्रत्यये इयसुन् प्रत्यये च रूपाणि लिख्यन्ताम् ।

(६) (विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा वाच्यः) इति धातिकस्योदाहरणत्रयं देयम् ।

(७) भूमा- इति पद कश्माच्छब्दात्कस्मिन्प्रत्यये कृते कथं सिध्यतीति लिख्यताम् ।

(८) 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे' इति सूत्रम्यार्थं विलिख्योदाहरणानि च लिख्यन्ताम् ।

(९) कतरः, कतमः- इति प्रयोगौ प्रत्ययनिर्देशपूर्वकं सुसाध्या ।

अथ स्वार्थिकाः

इवे प्रतिकृतौ ५।३।६६

कन्त्यात् । अथ इव प्रतिकृतिरवकः ।

शाखाविन्यो यः ५।३।१०३

शाखेव — शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । अय्युः । शरण्यः ।

कुशाप्राखः ५।३।१०५

कुशाप्रीयः ।

तत्प्रकृतवचने मयट् ५।४।२१

प्राचुर्येण प्रस्तुतं = प्रकृतं, तस्य वचनं = प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे वा ल्युट् । प्राये प्रकृतमन्तम् = अन्तमयम् । अपूपमयम् । द्वितीये — अन्तमयो यज्ञः अपूपमयं — पर्व ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ५।४।१७

प्रभ्यावृत्तिर्जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्यायाः स्वार्थे कृत्वसुच् । पञ्चकृत्वो भुङ्कते । संख्यायाः किम् ? भूरिवारान्भुङ्कते ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५।४।१८

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विभुङ्कते । त्रिभुङ्कते । 'रास्स्य' । चतुर्भुङ्कते ।

एकस्य सकृच्च ५।४।१९

सकृदादेशः, चात्सुच् । सकृद्वभुङ्कते ।

देवतान्तात्तावर्ष्ये यत् ५।४।२४

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्नि देवतायै इदमग्निर्देवस्यम् । पितृदेवस्यम् ।

पादार्घ्यान् च ५।४।२५

पादार्घ्यमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ।

अतिथेऽर्थः ५।४।२६

अतिथये इदमातिथ्यम् (नवस्य नू आवेशस्तनपत्तनपुष्पाश्च वक्तव्याः) स्वाथ । नूतनम्, नूतनम् नवीनम् । (भाग-रूप-नामभ्यो धेयः) भाग धेयम् (१) । रूप धेयम् । नामधेयम् । (आग्नीष् — साधारणावङ्) आग्नीध्रम् । साधारणम् ।

(१) भाग एव = भाग धेयम्, रूपमेव = रूप धेयम् । नामैव = नाम धेयम् ।

देवात्तल् ५।४।२७

देव एव - देवता ।

अवेः कः ५।४।२८

अविरेव - अविकः ।

यावाविभ्यः कन् ५।४।२९

याव एव - यावकः । मणिरः । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्यं कन्) बहुतरकम् ।

मृदस्तिकन् ५।४।३६

मृदेव - मृत्तिका ।

स-स्तौ प्रशंसायाम् ५।४।४०

रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृन्मृत्ता, मृत्स्ना ।

प्रज्ञाविभ्यश्च ५।४।३८

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव - प्राज्ञः । दैवत । बाल्धवः ।

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् (१) ५।३।११२

स्वार्यं । नानाजातीया अनियतवृत्तयोर्ध्वजामप्रधाना सङ्ख्या = पूगा । लोहितध्वज्यः ।

ज्यावयस्तद्राजाः ५।३।११६

'तद्राजस्ये' ति लुक् । लोहितध्वजाः । "व्राते" कापोतपाक्य । कपोतपाकाः । च्फञ् ।
कोञ्जायना इत्यादि ।

बह्वल्पर्यान्छस्कारकावन्यतरस्याम् ५।४।४२

बहूनि ददाति - बहुशः । अल्पश । (बह्वल्पर्यान्मङ्गलामङ्गलवचनम्) । नेह ।
बहुददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ।

संख्यैकवचनाच्च (२) वीप्सायाम् ५।४।४३

द्वौ द्वौ ददाति - द्विशः । मायं मायं ददाति - माषशः । परिमाणशब्दावृत्तावेकार्था एव ।
संख्यैकवचनात्किम् ? घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् ? द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयो-
र्द्वयोः स्वामी ।

(१) पूगावाचकात्स्वार्यं व्यप्रत्ययः स्यात् । ग्रामणीवाचक पूर्वावयवकात् न पूगेति न स्वरूप-
ग्रहणं व्याख्यानात् । लोहिताध्वजा यस्य पूगस्य स लोहितध्वजः, स एव - लोहितध्वज्यः ।

(२) संख्यावाचकाद् अन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात् कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् वीप्सायां
शस् स्यादित्यर्थः ।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ५।४।४४

प्रतिता वर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसि । प्रधुम्नः कृष्णतः प्रति ।
(आद्या विभ्यस्तसेरुपसंख्यानम् (१)) आदौ-आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकु-
तिगणोऽयम् । स्वरेण - स्वरतः । वर्णतः ।

कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५।४।५०

(अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्) । विकारात्मनां प्रा-नुवत्या प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दा-
त्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्स्वरतोत्यादिभिर्योगे ।

अस्य च्वौ ७।४।३२

इत् । अकृष्ण कृष्ण सम्पद्यते त कराति-कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीम्यात् । (अव्य-
यस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्) दापाभूतमहः । दिवा भूता-रात्रि ।

क्यच्छयोश्च ६।४।१५२

ह्यनः परम्यापत्ययवारस्य लोपः क्ये च्वौ च परतः । गार्गी भवति ।

च्वौ च ७।४।२६

दीर्घः । शुवीभयति । पटूस्यात् ।

अरुमनश्चक्षुश्चेतो-रहो-रजसां लोपश्च ५।४।५१

चात् च्विः । अरुकरोति । उरुमनीकरोति । उच्चक्षुःकरोति । विचेतीकरोति । विरही-
करोति । विरजीकरोति ।

विभाषा साति कात्स्न्ये ५।४।५२

च्वेचिपये सातिर्वा स्यात्साकल्ये । 'सात्पदाद्याः' । कृत्स्न शस्त्रमग्निः सम्पद्यते-अग्निसाद्
भवति, अग्नी भवति । कात्स्न्ये किम् ? एकदेशेन शुक्लीभवति पट ।

अभिविधौ संपदा च ५।४।५३

सम्पदा कृन्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा व्याप्ती । पक्षे-कृन्वस्तियोगे च्विः सम्पदा तु
वाक्यमेव । अग्निमात्सम्पद्यते-अग्निमाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलमात्सम्पद्यते-
जलीभवति लवणम् ।

तदधीनवचने ५।४।५४

सातिः, कृन्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजधीनमित्यर्थः ।

(१) अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

देये त्रा च ५।४।५५

तदधीने देये त्रा म्यात्सातिश्च ऋदियोगे । विप्राधीनं देयं करोति-विप्रत्राकरोति । विप्र-
त्रासम्पद्यते । पक्षे-विप्रसात्करोति । देये किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ।

देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीय-सप्तम्योर्बहुलम् ५।४।५६

एभ्यो द्वितीयांतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्वा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्य-
त्रापि । बहुत्वा जीवतो मनः ।

अव्यक्तानुकरणाद्वधजवरार्धादिनितौ डाच् ५।४।५७

द्वधच्-प्रवरं न्यूनं, न तु ततो न्यूनम्, अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद्
डाच् कृभ्वस्तिभिर्योगे । (डाचि बहुलं द्वे भवतः) । डाचि विवक्षिते द्वित्वम् । (नित्यमात्रे-
द्विते डाचोति वक्ष्यम्) डाच्परं यदाम्नेद्वितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् ।
इति त-पयोः पः । णटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् ? ईषत्करोति । द्वधजवरार्धात्किम् ?
अत्करोति । अवरेति किम् ? खरटखरटाकरोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

कृञो द्वितीय-तृतीय-शब्-बीजात्कृषौ ५।४।५८

द्वितीयादिभ्यो डाच् कृञो योग एव कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि
न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति । बीजा-
करोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ५।४।५९

द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् ।

समयाच्च यापनायाम् ५।४।६०

कृषाविति निवृत्तम् । समयाकरोति=कालं यापयतीत्यर्थः ।

सपत्र-निष्पत्रावतिव्यथने ५।४।६१

सपत्राकरोति मृगम्=सपुङ्गशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति=सपुङ्गस्य
शरस्याऽपरपाश्वे निर्गमनाभिष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् ? सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ।

निष्कुलाभिष्कोषणे ५।४।६२

निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलम्=अन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहिर्डाच् ।

सुख-प्रियादानुलोभ्ये ५।४।६३

सुखाकरोति, प्रियाकरोति गुहम्=अनुकुलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ।

(१) सुखशब्दात् प्रियशब्दाच्च डाच् स्यादानुलोभ्ये कृञोयोगे इत्यर्थः ।

दुःखात्प्रातिलोम्ये (१) ५।४।६४

शूलाकरोति = स्वाभिनम् पीडयतीत्यर्थः ।

शूलात्पाके ५।४।६५

शूलाकरोति (२) शूलेन = पचतीत्यर्थः ।

सत्यावशपथे ५।४।६६

मत्याकरानि भाण्डं वणिक् = श्रेयस्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

मद्रात्परिवापणे (३) ५।४।६७

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं = मण्डनम् मद्राकरोति कुमारम् — माङ्गल्यमण्डनेन सस्वरो-
तीत्यर्थः । (मद्राच्चेति षष्ठ्यस्य (४)) मद्राकरानि अर्थं ब्रूयत् (५) । परिवापणे किम् ? मद्रं
करोति, मद्रं कराति ।

॥ इति स्वार्थिकाः ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्र० १. पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते—इति प्रयोगे 'पञ्चकृत्व' इति कथं सिध्यति ?

उ० पञ्चकृत्वा भुङ्क्ते—इत्यत्र पञ्च वारान् भुङ्क्ते इति विग्रहे 'सम्यायाः क्रियाभ्या-
वृत्तिगणनं कृत्वगण' इति स्वार्थे 'पञ्चन्' शब्दात् कृत्वमुच्यते प्रत्यये च वारोवापपत्तिरिति मङ्गलायां लापे च
माङ्गल्यं च लापे पञ्चकृत्वम् इत्यस्याव्ययत्वे मस्य रूपं त्वयोगस्य रूपं निष्पन्नम् ।

प्र० २. मृत्ता—इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ० मृत्ता—इत्यत्र प्रशमनामन् इति विग्रहे प्रथमान्ताद् मन् शब्दान् 'प्रशमनाया रूपम्' इति
प्राप्तं रूपं प्रवाच्य 'न स्मी प्रशमयाम्' इति सप्रत्यये स्तीत्वाविवक्षायां टापि रूपं माध ।

प्र० ३. कृष्णीकरोति—अयं प्रयोगः सतिग्रहं खूत्रं चिन्व प्रत्ययप्रवर्तनपूर्वकं निष्पाद्यताम्

उ०—जायग कृष्णः गम्पदनेन करोति इति विग्रहे कृष्णशब्दान् 'कृष्णवृत्तिगणे सम्प्रदा-
यर्नेरि चिन्व' इति सच्यप्रत्यये तस्य मर्त्यवृत्तिगणे 'गम्प क्वी' इत्यवर्णस्य ईत्वे कृष्णीकरोति
इति सिद्धम् ।

(१) लाजान् शेषः । लाजध्वनिनूनाचरणम् = प्रातिलोम्यम् ।

(२) अन्नं करोतिः पाकेऽर्थे वर्तते ।

(३) डाच् स्यादिति शेषः ।

(४) मद्रशब्दाच्च डाच् इत्यर्थः ।

(५) माङ्गल्यमण्डनेन (चोलेन) सस्वरोतीत्यर्थः । मद्रमद्रशब्दौ मङ्गलार्थौ पर्यायौ ।

प्र० ४. अग्निसाद्भवति—इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?

उ०— कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते—इति विग्रहे भवत्युत्तरपदे अग्नि शब्दात् 'विभ्राया साति कात्स्न्ये', इति विकल्पेन सातिप्रत्यये इकारस्येत्संज्ञायां लोपे चाव्ययत्वे अग्निसाद्भवति, सात्यमावे अग्नि शब्दात् च्वि प्रत्यये 'ञ्चौ चे' ति दीर्घे अग्नीभवति—इति रूपद्वयं निष्पन्नम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) अन्नमयम्, त्रिर्भुङ्क्ते, नूतनम्, वेवता, मृत्तिका—एते प्रयोगाः ससूत्रप्रत्ययनिर्देशं साध्याः
- (२) 'पादार्घ्यां च' अस्य सूत्रस्यार्थं वर्णयित्वादाहरणद्वयं साध्यताम् ।
- (३) अधोलिखित सूत्राणामर्थानुदाहरणानि च लिखत
'शाखादिभ्यो यः' 'प्रज्ञादिभ्यश्च' तदघीनवचने ।
- (४) कुशाग्रीयः— इति प्रयोगः ससूत्रनिर्देशं साध्यः ।
- (५) सकृद्भुङ्क्ते— इति प्रयोगः कथं सिध्यति ?
- (६) अवस्तन विग्रहेषु रूपाणि लिख्यन्ताम्
अल्पं ददाति, द्वौद्वौ ददाति, अपटुः पटुः यथा सम्पद्यते तथा स्यात्, द्वितीयं कर्षणं करोति, सपत्नं करोति भृगम् ।
- (७) 'मद्रात्परिवापणे' इति सूत्रस्याभिप्रायो लेख्यः ।

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया

सर्वस्य द्वे ८।१।१

इत्यधिकृत्य ।

परेर्वर्जने ८।१।५

परेर्वर्जनेऽर्थे द्वे स्तः । परि परि वज्जेभ्यो (१) वृष्टो देवः ।

उपर्यध्यधसः सामीप्ये (२) ८।१।७

उपर्युपरि ग्रामम्, ग्रामस्योपरिष्ठात् समीपदेशे इत्यर्थः । अध्यधि-सुखम् । सुखस्यो-
परिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो-लोकम्, लोकस्याधस्तात् समीपदेशे इत्यर्थः ।

वाक्यादे रामन्त्रितस्यासूया-सम्पत्ति-कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु (३) ८।१।८

सुन्दर ! सुन्दर !! वृथा ते सौन्दर्यम् । देव ! देव !! बन्धोऽसि । दुर्विनीत !
दुर्विनीत !! इदानीं शास्यसि । घानुष्क ! घानुष्क !! वृथा ते घनः । चोर ! चोर !!
घातयिष्यामि त्वाम् ।

एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावी । एकैकमकारम् । इह द्वयो-
रपि सुपोर्नुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रार्तिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् एकैकयाऽऽहुत्या ।
तच्च एकवचनमेव ।

आबाधे च ८।१।१०

पीडायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । गतगता ।

प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२

सावृष्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वेस्तस्तच्च कर्मधारयवत् । पटुपट्वी । पटुपटुः = पटु-
सदृशः, ईषत्पटुरिति यावत् । (आनुपूर्व्ये द्वे वाक्ये) मूले मूले स्थूलः (४) । (संभ्रमेण प्रवृत्तौ

(१) 'अपपरीवर्जने' इति परीत्यस्य कर्मप्रवचनीयता 'पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः' इति पञ्चमी ।
बङ्गान्परित्यज्य (अन्यत्) वृष्ट इत्यर्थः ।

(२) उपरि अधि अधः- इत्येतेषां सामीप्ये (देशकृते कालकृते वा) गम्ये द्वेस्तः इत्यर्थः ।

(३) सम्बोधनप्रथमान्तस्य 'साऽऽमन्त्रितम्' इत्यनेन-आमन्त्रितसज्ञा । वाक्यादौ प्रयुज्यमा-
नस्य आमन्त्रितस्य असूया-सम्पत्ति-कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु गम्येषु द्वेस्त इत्यर्थः ।

(४) पूर्वपूर्वौ भाग उत्तरोत्तरमूल भागापेक्षया स्थूल इत्यर्थः ।

अथेष्टमनेकधा प्रयागा न्यायसिद्धः (१) । सर्प २ बुध्यस्व । सर्प ३ बुध्यस्व ३ । (कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समामवच्च बहुलम्) बहुलग्रहणादन्यपरप्रोक्तं समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । (असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुवक्तव्यः) अन्ये-नं विप्रा नमन्ति (२) । अन्योन्यौ । अन्योन्येन कृतम् । अन्यान्यस्मै दनमित्यादि । (स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराभावात् वाच्यः) अन्योन्याम् । अन्योन्यम् । परस्पराम्, परस्परम् । इतरेतराम् इतरेतरम्—वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः ।

दलद्वये टावभावः क्लीबे चाद्ङ्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्वयम् ॥

अन्यान्यमित्यादौ दलद्वये टाप् । अद्ङन्तरे त्यद्ङ् च प्राप्तः । 'अन्यान्यमसकन्महस्त्रियामम्' । अन्यान्याश्रयः । परस्पराक्षिप्तद्वयम् । अह्दृष्टपस्यरित्यादौ सोलुक् च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकात्समाधेयम् ।

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १ उपरुपरि ग्रामम्—इत्यस्यार्थं प्रदर्शनपूर्वकं द्वित्वप्रकारो वर्णनीयः

उ० — उपर्यपरि ग्राममित्यत्र 'उपर्यध्यक्षः सामीप्ये' इति सूत्रेण द्वित्वम् । ग्राम-स्योपरिष्ठात्ममीपदेश इत्यर्थः ।

प्रश्न २. पटुपट्वी, पटुपटुः अनयोः सिद्धप्रकारो वर्णनीयः

उ० — पट्वीमदृशीति विग्रहे सादृश्यान्वये 'प्रकारे गणवचनस्ये' ति 'पट्वी' इत्यस्य द्वित्वे कर्मधारयवत्त्वं च पत्रभागस्य पट्वीशब्दस्य 'पुवन्कर्मधारय' इत्यनेन पुवद्भावे पटुपट्वी, पुस्त्वं विवक्षायां तु द्विवचनात् पटुपटुः पटुमदृश, पटुपट्वीति गम्यते ।

(१) सम्भ्रमेण (भयार्द्रितया तरया) प्रवृत्तौ गगामानाया, यथेष्टम् उच्छ्वासकारेण, अनेकधा—बहुवारं शब्दः प्रयोजनव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । न्यायान्तराः— यावद्द्वार प्रयागे सति बाह्या अर्थं प्रत्येति तावद्द्वारं प्रयोगः, न संख्य इत्यर्थः ।

(२) द्वितीयान्तस्य अन्त्यशब्दस्य द्वित्वे 'अन्यम्—अन्यम्' इति बाहुल्यकत्वेन समामवत्वाभावे 'असमासवद्' इति वार्तिकेन पूर्वखण्डे द्वितीयकं वचनस्य 'अम्' इत्यस्य सुरादेशः, हत्वम्, अता रारिति उत्त्वे पूर्वरूपे अन्योन्यम्—इति । एवमग्रेऽपि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) 'परेवर्जने' इति सूत्रस्यार्थं प्रदर्शयोदाहरणं देयम् ।
- (२) धानुष्क ! धानुष्क !! वृथा ते धनुः इत्यत्र, सर्प ! सर्प !! सर्प !!! बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व—इत्यत्र च केन सूत्रेण वा वातिकेन द्वित्रावृत्तिरिति सिद्धिः ?
- (३) अवस्तनश्लोकस्याभिप्राय उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं वर्णनीयम्

दलद्वये टावभावः क्लीबे चाद्विविरहः स्वमांः ।

समासे सोऽलुक् चेति मिथ्यं बाहुलकात्प्रयमः ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

स्त्रियाम् ४।१।३

अधिकारोऽयम् । ममर्णानामिति यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् ४।१।४

अजादीनामकारान्तस्य च बाध्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र चोत्थे टाप् स्यात् । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह, —पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठ स्त्रीत्वम् । अतः—अजा । बट्वा । एडका । अश्वा । चटका । भूषिका । बाला । बत्सा । होडा । मन्दरा । विलाता । (सं—भस्त्राजिन—शयन—पिण्डेभ्यः फलात्) । संफला (१) । भस्त्रफला (२), इत्यादि । (सडच्—काण्ड—प्राप्त—शतकेभ्यः पुष्पात्) । सत्पुष्पा (३) । प्राक्पुष्पा (४) । प्रत्यक्पुष्पा (५) । (शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः) पुंयोगे तु,—शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् ? महाशूद्री (६) । कृञ्वा । उष्णिहा । देवविशा । उपेठ्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । (मूलान्नञः) । अमूना ।

उगितश्च ४।१।६

ङीप् । भवन्ती । पवन्ती ।

वनो र च ४।१।७

वन्नन्तात्तदन्ताच्च ङीप् स्याद्रश्चान्तादेशः । सुत्वानमतिक्रान्ता—अतिसुत्वरी (७) । अतिधीवरी । शर्वरी (८) । (वनो न ह्यत्र इति वक्तव्यम्) । अवावा बाह्याणी । राजपुष्पा । (बहुबीहो वा) । बहुधीवा । बहुधीवरी ।

-
- (१) समूहानि फलानि यस्या इति विग्रहः ।
 - (२) भस्त्रा एव फलानि यस्या इति विग्रहः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः ।
 - (३) सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः ।
 - (४) प्राञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः ।
 - (५) प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः ।
 - (६) महती च सा शूद्रा चेति विग्रहः । 'पुवत्कर्मधारय' इति पुवत्वम् । अत्र महत्पूर्वत्वात् टाप् । किन्तु जाति लक्षणो ङीपेव । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा इत्यमरः ।
 - (७) सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः । सुब्लुको ङीप् नकारस्य रत्वम्, अतिसुत्वरी इति ।
 - (८) 'शू हिंसायाम्' इति धातो 'आतो' मनिन्वचकनिन्वनिपञ्च 'अन्येष्वप्येऽपि दृश्यते' इति वनिप्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः 'वनो र च' इति ङीप् रश्च । शर्वरी इति ।

पावोऽन्यतरस्याम् ४।१।८

टिपदी (१), टिपात् ।

टाबुचि ४।१।९

टिपदा ऋक् । एकपदा ।

मनः ४।१।११

मन्त्रन्ताञ्च ङीप् । मिमानौ ।

भनो बहुव्रीहेः ४।१।१२

अन्त्रन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयञ्वा । बहुयञ्जानौ ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४।१।१३

सूत्रद्वयोपात्ताभ्या डाब् वा । सीमा । सीमे, सीमानौ । दामे, दामानौ ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ४।१।२८

अन्त्रन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् । एके डाब्-निषेधौ । बहुराज्ञी (२), बहुराज्ञी । बहुराजा । बहुराजानौ ।

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इवाप्यसुपः ७।३।४४

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप्पुपः परो न चेत् । सर्विका (३) । कारिका । अतः किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ? शक्नोतीति शका । असुपः किम् ? बहुपरिव्राजका नगरी । (मामकनरकयोरुपसंख्यानम्) । भाजिका (४) । नरिका । (स्थक्-स्थोच्च) । दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका (५) ।

(१) ङीपि भत्वात् 'पावः पत्' इति पाञ्चन्दस्य पदादेशः ।

(२) ङीपि अल्लोपे सोर्हृल्लघादिलोपः, इति भावः ।

(३) सर्वशब्दाद्यापि पूर्वसवर्णदीर्घं सर्वशब्दः । एकादेशस्य पूर्वान्तरत्वेन ग्रहणात् सर्वनामकार्यम् । ततश्च टेः प्राग कश् । तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । अक् इति ककारान्तः प्रत्ययो टेः प्राग्भवति । सर्वका शब्देऽस्मिन् ककारात्पूर्वस्य अत इत्वे सर्विकेति रूपम् ।

(४) मनेयमिति विग्रहे 'युष्मदन्मवोरन्यतस्यां खञ् च' इत्यणि 'तबकममकावेकवचने' इति ममकादेशे, आदिवृद्धिः टाप् ।

(५) 'अभ्ययात्यप्' इति स्थप् ।

न यासयोः ७।३।४५

यत्तदोरस्येञ् । यका (१) । सका । यकाम् । तकाम् । (स्यकनश्च निषेधः) । उपत्यका । अधित्यका । (आशिवि वुनश्च न) । जीवका । भवका । (उत्तरपङ्क्तौ न) । देवदत्तिका-
देवका (२) । (क्षिपकादीनां च) क्षिपका । ध्रुवका । चटका । कन्यका (३) । (तारका
ज्योतिषि) । (वर्णका तान्त्रिके) ।— (वर्तका सकुनौ प्राचाम्) । (अष्टका पितृदेवत्ये) ।— (सूतका
पुत्रिका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्) । एषां वा अकारो भवतीत्यर्थः । सूतिका, सूतकैत्यादि ।
उबीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७।३।४६

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्यातःस्थाने योऽत् तस्य कात्पूर्वस्येद्वाऽपि परे । 'केऽण' इति
ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका (४) । चटकिका । आतः किम् ? साकाश्ये भवा = सांका-
शिका (५) । यकेति किम् ? अश्विका । स्त्रीप्रत्ययस्य किम् ? शुभयिका ।

अभाषितपुंस्काञ्च ७।३।४८

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इडा । गङ्गाका । गङ्गिका ।

आदाचार्याणाम् ७।३।४९

पूर्वविषये । गङ्गाका ।

अनुपसर्जनात् ४।१।१४

अधिकारोऽयं युनस्तिरित्यभिधाय्य ।

टिङ्ढाणञ्-द्वयसर्ज-वध्नञ्-मात्रच्-तयप् ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः ४।१।१५

अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं ततो ङीप् । कुरुचरी (६) । उपसर्जनत्वाग्नेह । बहु-
कुरुचरा । नद्-नदी । देव-देवी । सौपर्ण्यी (७) । ऐन्द्री (८) । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी ।
ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आसिकी । लावणिकी । यादुशी । इत्वरी ।

(१) यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् ।

(२) देवदत्तशब्दात् स्वार्थे कः । टाज्जादावर्ध्वं द्वितीयादच् । 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः'
इति दत्तशब्दलोपः । ततः टाप् । देवदत्तिकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिव्यक्तये उपन्यस्तम् ।

(३) कन्याशब्दात् कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् ।

(४) चट भेदने । पञ्चाद्यच्, टाप् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः पुनष्टाप् ।

(५) सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम् । साङ्काश्य शब्दात् भवार्थे 'घन्वयोपधाद्बुञ्'
अकादेशः, यस्येति च इत्यकारलोपः टाप् प्रत्ययस्यात् इति नित्यमित्त्वम् ।

(६) कुरुषु चरतीति अधिकरणेपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः ।

(७) सुपर्णीशब्दादपत्येऽर्थे 'स्त्रीभ्यो ङक्' । आयनेयो' एत्येयादेशः ।

(८) इन्द्रो देवता अस्याः । साऽस्य देवतेत्यण् ।

(मञ्-स्नञीक-व्युस्तरण-तलुनानामुपसंस्थानम्) स्नेणी । पौस्नी । शाक्तीकी । भाव्यङ्क-
रणी । तरुणी । तलुनी ।

यञाश्च ४।१।१६

यञान्तात्प्रातिपदिकाद् डीप् । अकारलोपे कृते ।

हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०

हल उत्तरव्योपधाभूतस्य तद्धितयकारस्य लोप इति । गार्गी ।

प्राचां षफ तद्धितः ४।१।१७

यञान्तात्फो वा ।

षः प्रत्ययस्य १।३।६

प्रत्ययादिः ष इत्य्यात् । आपनेयीनीत्यायनादेश चित्वसामर्थ्यात्पिद्गौरेति डीष् । गार्ग्यायणी ।

वयसि प्रथमे ४।१।२०

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् डीप् स्यात् । कुमारी । (वयस्य वरम इति वाच्यम्) ।

वधूटी । चिरण्टी ।

द्विगोः ४।१।२१

अदन्तात् द्विगोर्डीप् । त्रिलोको । अजादित्वात् त्रिफला । ज्यनीका सेना ।

अपरिमाण-बिस्ताचित-कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ४।१।२२

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगो न डीप् तद्धितलुकि । पञ्चाभिरश्वैः क्रीता पञ्चा-
शवा (१) । (आर्ह्यषष्ठक्) । अर्धधेति लुक् । द्वी बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्विपाचिता द्विकम्बल्या ।
परिमाणान्तस्तु द्विपाचकी । तद्धित लुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ।

काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा =
क्षेत्रमक्तिः । मात्रचः- 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । क्षेत्रे किम्' द्विकाण्डि (२) रञ्जुः ।

-
- (१) पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'आर्ह्यषष्ठसंख्यापरिमाणादृठक्'
इत्यधिकारे 'तेन क्रीतम्' इति ठक् 'अर्धधपूर्वाद्विगोलुगसंज्ञायाम्' इति तस्य लुक्
'द्विगोः' इति प्राप्तस्य डीपः अपरिमाणान्त द्विगुत्वात् 'अपरिमाण' इति निषेधः । ततश्चापु
(२) मात्रचो लुकि, ततः 'द्विगोः' इति डीप् क्षेत्रे वृत्तित्वाभावात् न तन्निषेध इति भावः ।

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४।१।२४

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोडीन्वा स्यात्तद्वितलुकि । द्वी पुरुषौ प्रमाणमस्या द्विपुरुषौ, द्विपुरुषा वा परिष्ठा ।

ऊधसोऽनङ् ५।४।१३

ऊधोऽन्तस्य बहुवीहेरनङ् स्त्रियाम् ।

बहुवीहेरुधसोऽङीष् ४।१।२५

ऊधोऽन्ताद्बहुवीहेः । कुण्डोऽङी (१) । स्त्रियां किम् ? कुण्डोधो धेनुकम् (२) ।

दामहायनान्ताच्च ४।१।१७

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च डीप् । द्विदाम्नी । द्विहायनी बाला । (त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाक्यम्) । वयोवाचकहायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत् । त्रिहायना । चतुर्हायना शाना ।

अन्तर्बन्तपतिवतोर्नुक् (३) ४।१।३२

नान्तरवाङ्ङीप् । अन्तर्बन्ती । पतिवन्ती । गर्भभर्तुं संयोग एवेत्यने । अन्यत् तु । अन्तरस्त्यस्या जालायां षट् । पतिमती पृथिवी ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ४।१।३३

वसिष्ठस्य पत्नी ।

विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४

पतिशब्दान्तस्य नो वा । गृहपत्नी, गृहपतिः (४) । दूढपत्नी, दूढपतिः ।

नित्यं सपत्न्याविबु ४।१।३५

सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी (५) ।

(१) भ्रनङि कृते ङीषि 'अल्तोपोऽनः' इति भावः । 'ऊधस्तु क्लीवभापीनम्' इत्यमरः । ङीष्विधेस्तु स्वरं विशेषः ।

(२) कुण्डमिव ऊधो यस्येति विग्रहः । धेनुना समूहः । अचित् हांस्त धेनोऽङ्क् 'इमुसुक्तान्ताङ्कः' आदिवृद्धिः । क्लीवत्वं लोकात् । अङ् स्त्रीत्वाभावेन ङीषित्पर्यः ।

(३) कित्वसामर्थ्यात् अयमागमः, न तु प्रत्ययः इति ।

(४) नत्वपक्षे 'ऋन्तेभ्यो ङीप्' इति ङीप् ।

(५) वीरः पतिर्यस्या इति विग्रहः । सपत्नादित्वात्तत्त्वम् ।

पूतकृतोरे च ४।१।३६

पूतकृतोः स्त्री पूतकृतायी (१) ।

वृषाकप्यग्नि - कुसित-कुसिदानामुदात्तः ४।१।३७

एवामुदात्त ऐ-आदेशो झीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । मन्तायी । कुसितायी ।
कुसिदायी ।

मनोरौ वा ४।१।३८

मनुशब्दस्यैकारादेशः स्यादुदात्तकारश्च वा झीप् । मनायी (२) । मनावी, मनुः ।

वर्णादिनुदात्तास्तोपधास्तो नः ४।१।३९

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्ताद्वा झीप् तकारस्य नः । एता, एनी । रोहिता,
रोहिणी ।

विद्वपौरादिभ्यश्च ४।१।४१

झीप् । नतंकी । गीरी । अनडुही । अनड्वाही (पिप्पल्यावयश्च) प्राकृतिगणोऽयम् ।
(भक्त्यस्य इषाम्) । यलोपः- मत्सी ।

जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-कामुक-कबराद् वृक्षम-
त्रावपनाकृत्रिमा - भ्राणा - स्थोल्य - वर्णानाच्छादनाऽयोविकार - मैथुनेच्छा
केशवेऽनु ४।१।४२

एकादशभ्यः क्रमाद् वृक्ष्यादिष्वर्थेषु झीप् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अग्रा जानपदी, अग्रान्तस्थात्
झीप् आद्युदात्तः कुण्डो अमत्रं चेत् । कुण्डाऽग्रा । गोणी आद्यपतं चेत् गोणाऽग्रा । स्थली आकृतिमा
चेत् । स्थलाऽग्रा । भाजी भ्राणा चेत् । भाजाऽग्रा । 'यत्रागूढणिक्का भ्राणा विलेपी तरला च सा'
इत्यमरः । नागी स्थूला चेत् । नागाऽग्रा । काली वर्णश्चेत् । कालाऽग्रा । नीली अनाच्छादनं
चेत् । नीलाऽग्रा, नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । कुणी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽग्रा । कामुकी
मैथुनेच्छावती चेत् । कामुकाऽग्रा । कबरी केशानां सन्निवेशविशेषश्चेत् । कबराऽग्रा ।

शोणात्प्राचाम् (४) ४।१।४३

शोणी । शोणा ।

-
- (१) पूतः कृतुर्येन स पूतकृतुः, तस्य स्त्रीत्यर्थे झीप् तकारादुकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश
इति भावः ।
- (२) मनोस्त्रीति विग्रहे झीप् ऐकारे-मनायी, झीकारे मनावी, झीवभावे-मनुः ।
- (३) भक्त्य शब्दाद् गीरादित्वात् झीप्, यलोपः, 'यस्येति च' इति अलोपः, मत्सी ।
- (४) 'शोणः कोकनदच्छविः' इत्यमरः । 'वर्णानां तणतितितान्तानाम्' इति शोणशब्द
आद्युदात्तः, अनुदात्तान्तः । 'अग्यतो झीप्' इति नित्यं झीप् प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

बोतो गुणवचनात् ४।१।४४

उदन्तात् गुणवाचिनो वा डीप् । मूढी । मूढुः । उत । किम् ? शुचिः । तिमृणे किम् ?
आखु । (खरु-संयोगोपधान्) । खरुः (१) । पाण्डुः ।

बह्नादिभ्यश्च ४।१।४५

वा डीप् । बह्नी । बहु । (कृविकारादञित्तनः) । रात्री (२) । रात्रिः । (सर्वतोऽ-
न्तिप्रपादित्येके) । शकटी । शकटिः ।

पुंयोगादाध्यायाम् ४।१।४६

या पुमाश्च पुंयोगात्स्त्रिणो वर्तन्ते तन् । डीप् । गोपस्य स्त्री = गोपी । (पालकान्तात्) ।
गोपालिका (३) । अश्वपालिका । (सूर्यदेवतायां चाप्) । सूर्यस्य स्त्री देवता = सूर्या ।
देवतायां किम् ? सूर्यी (४), कुन्ती, मानुषीयम् ।

इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मूड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणामानुक् ४।१।४६

डीप् च । इन्द्राणी (५) । (हिमारण्ययोर्महत्त्वे) । महद्भिम् = हिमानी । (यवाहोषे) ।
दुष्टो यवो-यवानी । (यवनान्तिप्रपादित्येके) । यवनानां लिपिर्यवनानी । (मातुलोपाध्याययोरानुक्ता) ।
मातुलानी, मातुली । उपाध्यायानी, उपाध्यायी । (आचार्यादणत्वं च) । आचार्यानी ।
(अयं-क्षत्रियाभ्यां वा स्वायं) । अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी, छत्रिया । पुंयोगे तु-अर्यी । क्षत्रियी ।

क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।४७

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेर्डीप् । वस्त्रक्रीनी । कवचिन्न-धनक्रीता ।

बहुप्रोहेश्चान्तोवास्तात् ४।१।४८

कलान्ताद् डीप् । ऊरुभिन्नी (६) ।

-
- (१) खरुः—पतिवरा कन्या । पाण्डुः = श्वेता इत्यर्थः ।
(२) 'राशादिभ्यां त्रिप्' इति राधातोः औणादिकत्रिप्रत्ययान्तात् डीप्—रात्री । पक्षे
डीषभावे रात्रिः ।
(३) गोपालकस्य स्त्री, अश्वपालकस्य स्त्रीति विग्रही ।
(४) पुंयोगादिति डीप्, सूर्यतिथ्येति यलोपः ।
(५) इन्द्रस्य स्त्रीति विग्रहः । डीप्, किन्वादन्त्यावयव आनुक् 'आन्' इति अवशिष्यते, सवर्णदीर्घः,
णत्वम्—इन्द्राणी ।
(६) ऊरु भिन्नी = अमंयुक्ता यस्या सा ऊरुभिन्नी ! जानि कान्मुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या
इति वार्तिकान् न पूर्वनिपातो निष्ठायाः ।

अश्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।५३

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । मुरापीती, मुरापीता ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४।१।५४

असंयोगोपधमूपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद् वा ङीष् । अतिकेशी (१), अतिकेशा ।
चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्-सुगुल्फा (२) ।

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेतत्तथा युतम् ॥

सुस्वेदा, द्रवत्वात् । सुजाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा, शाला, अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा,
विकारजत्वात् । मुकेशी, मुकेशा वा रथ्या, अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी,
सुस्तना वा प्रतिमा, प्राणिविध्यासर्पिणदृशे स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरोष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाच्च ४।१।५५

वा ङीष् । तुङ्गनासिकी, (३) तुङ्गनामिका । (पुच्छाच्च(४)) । सुपुच्छी, सुपुच्छा ।
(कबर-मणि-विष-शरेभ्यो नित्यम्) । कबरपुच्छी । (उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च) । उलूक
पक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्तं ङीष् । कल्याणक्रोडा (५) । आकृतिगणोऽयम् । मुजघना ।

सह-तञ्ज्-विद्यमानपूर्वाच्च ४।१।५७

न ङीष् । सकेशा (६) । अकेशा विद्यमाननामिका ।

(१) केशानतिक्रान्ता इति विग्रहः 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः 'एकविभक्तिचापूर्वनिपाने'
इति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।

(२) मु=शोभनी गुल्फो=घुटिके यस्याः । सा=सुगुल्फा अत्र गुल्फशब्दस्य संयोगोपधात् ङीष् ।

(३) तुङ्गा=उन्नता नामिका यस्या इति विग्रहः । एष कृशोदरी, कृशोदरा, बिम्बोष्ठी,
बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्गी, दीर्घजङ्गा इत्यादयः ।

(४) वा ङीष् इति शेषः ।

(५) कल्याणी क्रोडा=उरस्थलं यस्याः सा । कल्याण क्रोडा बडवा, पूर्वपदे पुबड्वाव ।

(६) 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभावः ।

नख—मुखात् संज्ञायाम् ४।१।५८

डीष् न । शूर्पणखा (१) । गौरमुखा । संज्ञायाम् किम् ? ताम्रमुखी कन्या ।

बाहूः ४।१।६१

बाहून्ताद् डीष् । दिव्योद्दी ।

सख्यशिशवीति भाषायाम् ४।१।६२

सखी (२) । अशिशवी (३) ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४।१।६३

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततो डीष् ।

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

षटो । वृषली । औषगवी । कठी । जातेः किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयात् किम् ? बलाका । अयोपधात् किम् ? क्षत्रिया । (योपधप्रतिषेधे हय—गवय—मुकय—मनुष्य—मत्स्या—मामप्रतिषेधः) । ह्यो । गवयो । मुकयो । मनुषी (४) । मत्सो ।

पाक—कर्ण—पर्ण—पुष्प—फल—मूल—बालोत्तरपदाच्च ४।१।६४

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीष् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शाल-पर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली ओषधिविशेषे ङडाः ।

इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५

डीष् । दाक्षी (५) ।

(१) 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम् ।

(२) सखिशब्दात् डीषि 'यस्येति च' इतीकारलोपे सखी ।

(३) न विद्यते शिशुर्यस्याः सा=अशिशवी, डीषि ङकारस्य यण् ।

(४) मनुष्यशब्दात् डीषि मनुष्य ई इति स्थिते 'इलस्तद्धितस्येति यलोपे 'यस्येति च' इत्यर्लोप मनुषी इति रूपम् ।

(५) दक्षस्यापत्यम् इत्यर्थे 'अत इङ्' इति इङ् आदिङ्ङी, स्त्रियां दाक्षिशब्दात् डीषि 'यस्येति च' इति इकारलोपे दाक्षी ।

ऊङुतः ४।१।६६

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् । कुरुः (१) ।

पङ्गोश्च ४।१।६८

पङ्गुः । (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) चादूङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः । श्वभृः ।

उरुत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९

उपमानवाचि-पूर्वपदमूरुत्तरपद यत्तस्मादूङ् । करभोरुः ।

संहित-शफ-लक्षण-वामादेश्च ४।१।७०

संहितोरुः । (सहित-सहाभ्यां ष) । सहिनोरुः । सहोरुः ।

शाङ्गैरवाद्यञो ङीन् ४।१।७३

शाङ्गैरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जानिवाचिनो ङीन् स्यात् । शाङ्गैरवी (२) ।
वेदी (३) । (नृनरयोर्वृद्धिश्च) ।

यङञचाप् ४।१।७४

यङन्ताच्चाप् । आम्बष्ठया । कारीषगन्ध्या । (वाद्यञाश्चाञ्वाच्यः) । पौतिमाष्या ।

आवटघाच्च ४।१।७५

अम्माच्चाप् । यज्ञश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आषट्था (४) ।

(१) कुरुक्षेत्रस्य राजा कुरुः, तस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहेऽणं बाधित्वा 'कुरुनादिभ्योऽण्यः' इति
ण्यप्रत्ययः तस्य च 'स्त्रियामवन्ति' इत्यादिना लुक्, अप्रत्ययान्तरत्वेन जानित्वम् । 'उङ्'
प्रत्यये-कुरुः ।

(२) शाङ्ग-शब्दात् अपत्यार्थेऽणि, आदिवृद्धी, 'ओर्गुण' इति गुणे, शाङ्गैरवशब्दात् स्त्रियां ङीन्-
शाङ्गैरवीनित्वादाद्युदात्तम् ।

(३) बिदाद्यञन्तात् ङीन्, आदिवृद्धिः ।

(४) अवटस्याऽपत्यं स्त्री-आवटघा, गर्गादित्वाद् यञि, चाप्, आवटघा ।

यूनस्तिः ४।१।७७

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः । युवतिः (१) । अनुपसर्जनादित्येव—बहुवो युवानो यस्या बहुयुवा ।
युवतीति (२) तु यौतेः शत्रन्तान् ङीप् बोध्यम् ।

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. अजा, इति प्रयोगः कया रीत्या सिध्यति लेख्यः

उ०— अजत्व जातिविशिष्टा स्त्री इत्यर्थे “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति प्राप्त ङीष् प्रबाध्य “अजाद्यतष्टाप्” इति स्त्रीत्वबोधकेटाप्यनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे अजा इति जाते “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया माधनुबन्धलोपेऽपृक्तत्वे हल्ङ्घाविति ह्रस्वलोपे अजा, इति रूपम् ।

प्रश्न २. पञ्चाजो, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— पञ्चानामजाना समाहार इत्यर्थे “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इति समासे “संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञात्वे समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुपोलुकि उपसर्जनत्वे प्राक्प्रयोगेऽन्तवर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे दीर्घे पञ्चाज इति जाते परवलिङ्गत्वे प्राप्ते अकारान्तोत्तरपक्षोद्विगुः स्त्रियामिष्टः इति स्त्रीत्वे निर्णीतेऽपि टाब्दीपो. प्राप्तयोः सक्ते. “द्विगारिति ङीष्पनुबन्धलोपे भत्वेऽकारलोपे पञ्चाजी समुदायात्स्वादिकार्ये पञ्चाजो, इति रूपम् । अत्र अमहत्पूर्वग्रहणेन अनुपसर्जनाधिकारेण च स्त्री प्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनात्पञ्चाज शब्दादपि टाप् प्राप्नोति सत्यम्, अत्र हि समासार्थं समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं नतु अजशब्दवाच्यं स्त्रीत्वमतो न टाप् किन्तु ङीष् एव ।

प्रश्न ३. शूद्रा, इति प्रयोगः कया रीत्या निष्पाद्यते लेखनीयः

उ०— शूद्रत्व जातिविशिष्टा स्त्री इत्यर्थे जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तं प्रबाध्य (शूद्राचामहत्पूर्वा जातिः) इति अमहत्पूर्वशूद्रशब्दटापं लभते जानिश्चेद् वाच्या इत्यर्थनया जातित्वेटाप्यनुबन्धलोपदीर्घे

(१) ‘युवन्’ शब्दात् ऋन्नेभ्यो ङीप्, इति ङीपोऽपवादः तिप्रत्ययः, स्वादिष्वमर्बन्तिपदत्वाच्च-कारलोपः युवतिः ।

(२) ‘यु’ मिश्रणे इत्यस्माद् लटः ‘शतृ’ आदेशेऽदादित्वेन शपो लुकि, उवङि ‘युवत्’ शब्दात् सङ्गितश्चेति ङीप्प्रत्यये ‘युवती’ इति ।

स्वादिकार्ये शूद्रा, इति रूपम् । महत्पूर्वकात्, शूद्रशब्दात्तुजातित्वेऽपि डीषेव न तु टाप् ।
पुंयोगे तु शूद्रशब्दादपि डीषेवेति ।

प्रश्न ४. पचन्ती, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— पच् धातोः कर्त्तरि लटि लट् । शतरि णपि पररूपे पचत् तत्र शतुप्रत्ययः, उगित् तदन्तं
पचत्— इति प्रातिपदिकम् ततः, उगितश्च इति डीप्यनुबन्धलोपे पचत् ई इति जाते
“शप्यनोन्तित्यम्” इति नुभ्यनुबन्धलोपेऽनुस्वारे परमवर्णे व पचन्ती, इति रूपम् ।

प्रश्न ५. द्विपदी, इति प्रयोगः कथं सिध्यति वर्णनीयः ।

उ०— द्वौ पादौ पद्याः, इति बहुव्रीहिः समासे समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुपोलुकि प्राक्प्रयोगे
संख्यासु पूर्वस्वेति पादशब्दस्यान्तलोपे “पादोऽन्यतरस्याम्” इति पाक्षिके डीपि भत्वे “पादः
पत्” इति पदादेशे द्विपदी स्वादिकार्ये पक्षे टापि द्विपदा, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ६. बहुराज्ञी, इत्यस्य साधुत्वं प्रकारो लेख्यः

उ०— बहुवो राजाना यस्या नगर्यामिति बहुव्रीहिः बहुराजन्, इति जाते—ऋन्नेभ्यो डीप्
इति स्त्रीत्वबोधके नान्तलक्षणे डीपि प्राप्ते “अनो बहुव्रीहेः” इति निषेधे “डाभुभाभ्यामन्य-
तरस्यामिति पाक्षिके टापि प्राप्ते “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” इति पाक्षिके डीपि अनुब-
न्धलोपे बहुराजन् ई इति जाते भन्वेऽन्तोपोऽन — इति अनोऽन्तरलोपे श्चुत्वे जयोर्जे समुदाया-
त्स्वादिकार्ये बहुराज्ञी, इति पक्षे पाक्षिके टापि अनुबन्धलोपे टिलापे च बहुराज्ञा, रमावत्, पक्षे
बहुराज्ञा, राजन् शब्दात्, अनया रीत्या रूपद्वयम् ।

प्रश्न ७. आर्यका इत्यस्य सिद्धिपथं वर्णयत

उ०— टावन्तात् आर्या शब्दात्स्वार्थिके क प्रत्यये “केऽणः” इति ह्रस्वे पुनः, आर्यक-
शब्दादपि आर्यका इति जाते “प्रत्ययस्थात्कारपूर्वं स्यात् इदाप्यमुपः” इति नित्ये, इत्वे प्राप्ते
“उदीचाभातः स्थानेयकपूर्वाया” इति पाक्षिके, इत्वे आर्यिका समुदायात्स्वादिकार्ये पक्षे
स्वादिकार्ये आर्यका, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ८. गार्ग्यायणी, इति प्रयोगो ययारीत्या निष्पाद्यते सा रीतिर्वर्णनीया

उ०— गर्गादियन्ताद् गार्ग्यशब्दात् “प्राचा ण्फ तद्धित” इति पाक्षिके स्त्रीत्वबोधके ण्फे
“षः प्रत्ययस्य” इति इत्वे लोपे च जाते आयनेयीनीयियः फडखल्लघा प्रत्ययादीनाम्” इति
आयनादेशेभत्वेऽकारलोपे णत्वे च गार्ग्यायण इति जाते षित्वसामर्थ्यात्फ उक्तेऽपि स्त्रीत्वे,
उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्याय बाधित्वा ‘षिद्गौरादिभ्यश्चेति डीप्यनुबन्धलोपे भत्वेऽकार-

लोपे समुदायात्स्वादिकार्ये गार्ग्यायणी, इति रूपम्। पक्षे गार्ग्ये इत्यस्मात् 'प्यञ्जश्च' इति डीप्पनुबन्धलोपे भत्वेऽकारलोपे "हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे समुदायात्स्वादिकार्ये गार्गी, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ९ एनी इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— एतत्त्व वर्णविशिष्टास्त्री इत्यर्थे "वर्णादिनुदात्तातोपधातो न" इति पाक्षिके डीपि तत्सन्नियोगेन तकारस्य नकारोदेशे च भत्वेऽकारलोपे समुदायात्स्वादिकार्ये एनी, पक्षे एता, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न १०. मातुलानि, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०— मातुलस्य स्त्री इत्यर्थे "इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मूढ-इत्यादिना स्त्रीत्वबोधके डीपि नित्ये भानुगागमे च प्राप्ते "मातुलोपाध्याययोरानुबेति" पाक्षिके आनुकि मातुलानी पक्षे डीपि मातुली, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ११ शूर्पणखा इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ० शूर्पणखा, अत्र स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति प्राप्तस्य डीप. 'नखमुखात्मज्ञायाम्' इति निषेधे ततस्तदपि सवर्णदीर्घे शूर्पणखा इति "पूर्वपदान्मज्ञायाम्" इति णत्वे विभक्तिकार्ये शूर्पणखा इति रूपम् ।

प्रश्न १२. दाक्षी, इत्यस्य सिद्धिप्रकारी दर्शनीयः

उ०— दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे षष्ठ्यन्ताद् दक्षशब्दात्— "अत इङ्" इति अपत्यार्थे इङि अनुबन्धलोपे तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुगोलुकि भत्वेऽकारलोपे "तद्धितेष्वचा मादेरिति आदिवृद्धी दाक्षि इति जाते गोत्रं च चरणी सह इति जातित्वे "इतो भनुष्यजाने-रिति जातिरवलक्षणे डीपि अनुबन्धलोपे भत्वे डकारलोपे विभक्तिकार्ये दाक्षी, इति रूपम् ।

प्रश्न १३. श्वभूः, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०— श्वशुरस्य स्त्री इत्यर्थे पुंयोगलक्षणे डीपि प्राप्ते तं प्रबाध्य (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) इति वार्तिकेन स्त्रीत्वबोधके ऊङि तत्सन्नियोगेन रेफात्परस्याकारस्य शकारात्परस्योकारस्य च लोपे संयोगे प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया स्वादिकार्ये श्वभूः, इति रूपम् ।

प्रश्न १४. युवतिः, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— युवन् शब्दात् स्त्रीत्वबोधके ऋन्नेभ्योडीप्" इति नान्तलक्षणे डीपि प्राप्ते तं प्रबाध्य "यूनस्तिः" इति तद्धितात्मके तिप्रत्यये "स्वादिभद्रमर्बनामस्थाने" इति पदत्वे नलोपः

प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे युवति इति भूते कृत्तद्धितसमासाश्चेति तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सो हस्वे विसर्गे च युवतिः, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) अजा, भवन्ती, बहुरात्री, आर्यिका, कुचरी, गार्गी, कुमारी, पञ्चाङ्गा, द्विधाष्मी, गृहपत्नी, सपत्नी, वृषाकपायी मनायी, रोहिता, कुण्डी, बह्वी, इन्द्राणी, ऊर्वभित्री, चन्द्रमुखी, सक्तेजा, सखी, ओदनपाकी, दधभूः, नारी, युवतिः, एते प्रयोगाः प्रक्रियाप्रदर्शनं पुरःसरं साधु साधनीयाः ।
- (२) एकपदा, कारिका, गङ्गिका, गार्ग्याणी, द्विकाण्डा, अग्नयी, नर्तकी, मृद्वी, रात्री, सुरापीती, सुजघना, वाक्षी, करभोक्तुः एषु प्रयोगेषु विशिष्टकार्यकारिणि सूत्राणि प्रवर्त्य तेषां कार्याणि च विलिखत ।
- (३) निम्न लिखितानां सूत्राणां सोदाहरणवर्णान् विलिखत
 (क) वनो र च (ख) मनः (ग) न यासयोः (घ) द्विगोः (ङ) पुङ्गवात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् (च) बाहुः (छ) ऊङ्गुतः (ज) घ्रावद्याच्च
- (४) विग्रहानुसारं प्रयोगान् विलिख्य तत्र प्रवर्तमानं सूत्राणि वा वाक्तिकानी च विलिखत
 (क) न विद्यमानं मूलं यस्याः सा
 (ख) डी पादौ यस्याः सा
 (ग) बहवः परिव्राजका यस्यां सा
 (घ) स्त्रिय इयम्
 (ङ) कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा
 (च) पूतव्रतोः स्त्री
 (छ) सूर्यस्य मानुषी स्त्री
 (ज) यवनानां लिपिः
 (झ) दुष्टो यवः
 (ञ) उलूकस्य पक्षी इव पक्षी यस्याः सा
- (५) निम्नाङ्कितप्रयोगाणां विग्रहवाक्यानि विलिखत
 (क) अतिसूचरी (ख) द्विपदी (ग) दाक्षिणात्यिका
 (घ) सौपर्ण्यी (ङ) आद्यङ्कुरणी (च) दशादकी

(छ) पतिमती

(ज) वीरपत्नी

(झ) वस्त्रक्रीती

(ञ) सुजघना

(ट) बहुयुवा

(६) सत्युष्या, कुमार्यः, द्विकम्बल्लयौ, कुण्डोष्ण्य, वृद्धपत्नी, भत्सी यवनानी, भवानो सुरापीता, ककेश्यः, गौरमुखी, ओवनपाकी, करभोरः, युवतयः एतान् स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दान् प्रयुज्य पृथक् वाक्यानि रचयत ।

(७) सकारणं संशोध्यन्तामघस्तनवाक्यानि

(क) वसन्ते कोकिल्यो भृशं कूजन्ति ।

(ख) वाराणसी बहुपरिव्राजकी नगरीत्यपि कथ्यते ।

(ग) भगवद्भक्तिर्भवसागरतारका भवति ।

(घ) ऊरुमात्राऽपि नदी सुस्तरा नैव भवति ।

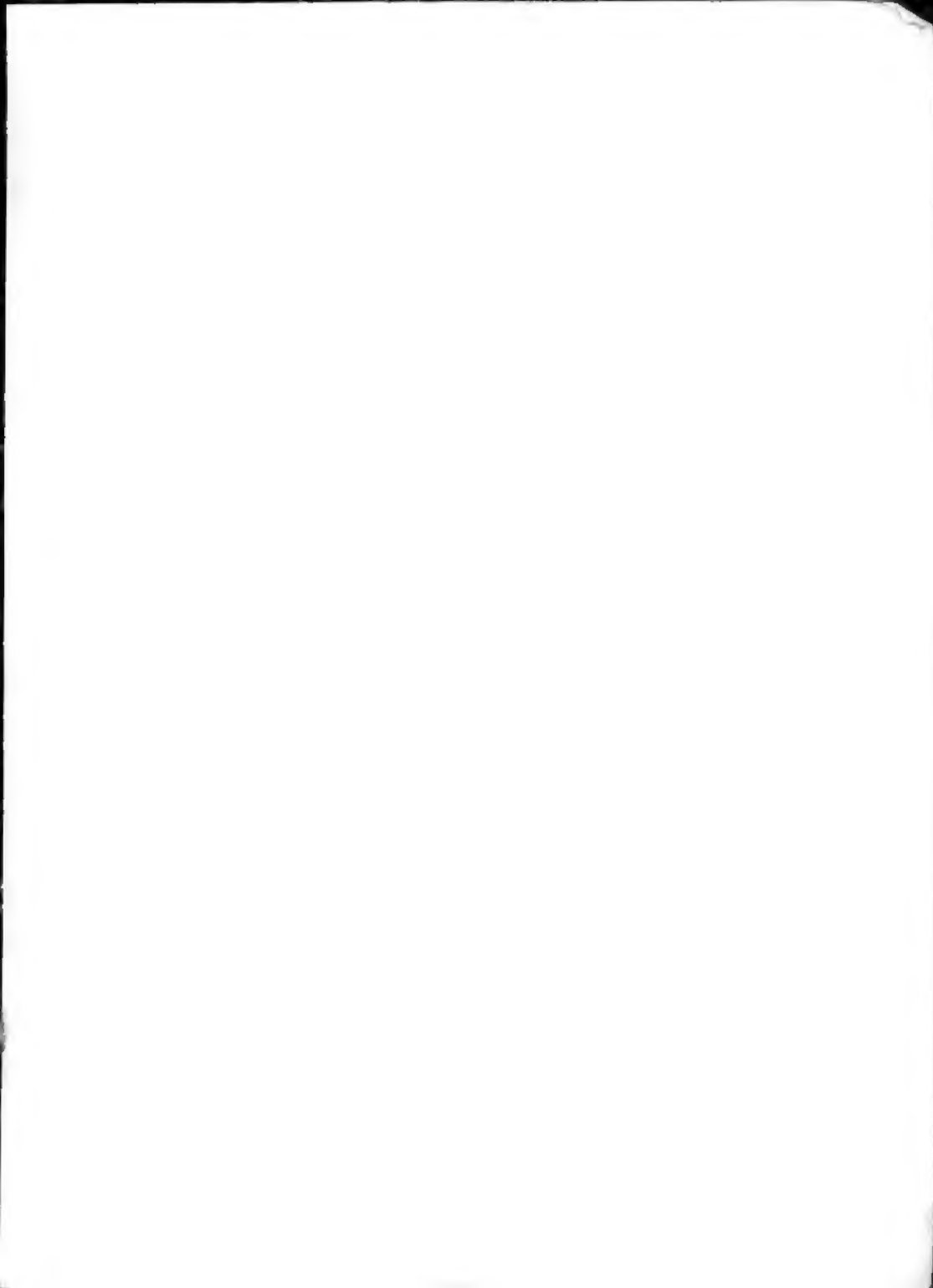
(ङ) अहो आश्चर्यम् ! त्रिहायन्यापी बाला रामकथा श्रावयति ।

(च) रोहिणी बलरामस्य प्रियतमा भार्याऽसीत् ।

(छ) कालाः कुमार्यः पवित्रान्तःकरणाः भवन्ति ।

(ज) आचार्याणी आचार्यं भृशं स्नेहयति ।

(झ) गौरमुखी नाम्नी नर्तकी सम्यक् नृत्यति ।

समूह गायनमा गाउने राष्ट्रिय गीत

हटने होइन डटी लडने नेपालीको बानी हुन्छ
 कहिले नझुक्ने शिर उभेको स्वाभिमानी नेपाली हुन्छ
 विश्वको कुना काप्चामा खोज, नेपालीको मुटुमा खोज
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ...२
 श्रीपेचको नवै रङ्ग डाँफे चरीले बोकेर उड्छ
 एकता अग्नि बीरताको गाथा सारङ्गीले गाउँदै हिँड्छ
 खुकुरीको डोभभित्र बीरहरूको पाइला हुन्छ
 पर्वतराज हिमालमुनि गुराँस त फुलेको हुन्छ
 गुराँसको रङ्ग हेर, त्यो पनि त रातो हुन्छ
 हाम्रो मुटुको रगत हेर, त्यो पनि त रातो हुन्छ
 रातो रङ्ग सिम्रीकको रङ्ग, चन्द्र सूर्य झण्डाको रङ्ग, त्यो पनि त रातो हुन्छ
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ...२
 हाम्रो मादल शान्तिको लागि मरुभूमिमा परेड खेल्छ
 स्वयम्भूको दुइटा आँखाले न्याय अन्याय छुट्याई हेर्छ
 बाँच र बचाऊ भन्ने छातिभित्र कुँदिएको हुन्छ
 ठेला उठेको हातमा हेर, पसीना त बगेको हुन्छ
 पसीनाको नदी हेर, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
 हामी माथिको आकाश हेर, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
 नीलो रङ्ग शान्तिको रङ्ग, हाम्रो झण्डाको किनारको रङ्ग, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ

संस्कृत व्याकरणम् (इ.) कक्षा ९।१०

